

A 5157

Est. A.



~~47~~

5147

12399 i 53385 925

## Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden

av

Sten Karling.

### Det äldsta universitetshuset.

När genom Gustav II Adolfs och Johan Skyttes vidsynta åtgärder undervisningsväsendet i Sveriges dåvarande Östersjöprovinser organiserades, voro givetvis det ekonomiska underlaget och lärarekrafternas rekrytering de problem, som i främsta rummet måste lösas. Lokalfrågan kom först i andra hand i åtanke, och på den punkten var man från början beredd att taga äldre hus i anspråk. Några storartade palats hägrade då för tiden icke i samband med undervisningsväsendet ej ens, när det gällde dess högsta former. I Sverige var man van att nöja sig med tämligen enkla lokaler. Uppsala universitet hade ända till 1622 fått hålla till godo med en synnerligen anspråklös byggnad, och det hus, som detta år började uppföras det nyuppryckta lärosätet till fromma, företrädde en nykter och saklig arkitektur utan all yttre ståt<sup>1)</sup>. När därför Karl IX 1602 utlovade en högre läroanstalt i Tartu och förordnade därvarande nunneklosters räntor och avkastning till dess underhåll, var det helt naturligt, att klosterbyggnaderna utsågos till institutionens lokaler<sup>2)</sup>. Den tämligen oansenliga anläggningen låg intill stadsmuren i närheten av Jakobsporten vid den gata, som fordom bar samma helgons namn, men numera uppkallats efter konung Gustav II Adolf. Klostret var redan då mycket förfallet, och i våra dagar återstår därav intet<sup>3)</sup>.

Kung Karl hindrades emellertid att utföra sina planer på grund av den ogunstiga krigslyckan, och först efter Gustav Adolfs erövring av Livland och fredsfördraget med Polen i Altmark 1629 kunde det kulturella uppbyggnadsarbetet börja. Sedan Johan Skytte 1629 utnämnts till generalguvernör över

1. E. A. Aréen: Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria, Uppsala 1925.

2. J. Vasar: Tartu ülikooli ajaloo allikaid I, Tartu 1932, s. LI.

3. Rådhusarkivet, Tartu. Revisionsbok 1582 och följande år. Sign.

Livland och Ingermanland, fick det inre organisationsarbetet i dessa provinser en energisk och målmedveten ledare. En av Skyttes första åtgärder efter ankomsten till sitt nya verksamhetsområde var att inrätta ett gymnasium i Tartu. Dess invigning ägde rum den 13 oktober 1630. Den läroanstalt, som på detta sätt upprättades i den genom sitt läge betydelsefulla gamla staden, inrymdes i ett hus, där under polska tiden jesuiterna haft ett kollegium. Sedan Tartu 1582 erövrats av Polen gjorde konung Stefan Batory både katolicism och protestantism tillåtna, och jesuiterna fingo nu en privilegierad ställning. Om deras verksamhet här vittna mycket ingående de årsberättelser, som tillställdes ordensledningen<sup>4</sup>). Enligt Arvid Moller, som 1756 för svenskarna beskrev "den i förra tider namnkunniga staden Dorpts öde", låg jesuiterkollegiet intill den likaså till jesuiterna överlätna Mariakyrkan<sup>5</sup>). Denna kyrka med kringliggande plats och hus skänktes till orden 1585, varvid en av byggnaderna under de följande åren iordningsställdes till kollegium.

När gymnasiet snart nog förvandlades till universitet, bibehölls den gamla lokalen. Den 15 oktober 1632 ägde det nya universitetets högtidliga invigning rum.

Det första universitetshuset var alltså en gammal byggnad, så gammal att man redan efter ett par år talar om dess förfallna tillstånd. Biskopen, f. d. professorn Johan Gezelius, vilken redan 1638 som student kommit till Tartu, redogjorde 1688 för de gamla lokalförhållandena på följande sätt: "Anno 1632 då salig H. Gustav Adolf glorvyrdigst i åminnelse genom salig Johan Skytte, dåvarande generalguvernör i Livland, lät inaugurera akademien i Dorpt, togs där till ett hus vid S. Maria kyrka, vilket var trångt och något gammalt"<sup>6</sup>).

De upplysningar vi erhålla om byggnaden genom jesuiternas årsberättelser ge en god förklaring till dess bristfällighet. Som redan nämnts apterades ett gammalt hus till jesuit-kollegium och sedan planer på en nybyggnad för gymnasium och kollegium skrinlagts, förbättrades det i olika etapper. 1599 reparerades sålunda den då bofälliga byggnaden och förlänades därvid en tämligen påkostad inredning. Ett svårt avbräck tillfogades genom den svenska erövringen 1600, och när jesuiterna efter svenskarnas tillbakadrivande 1603 åter togo sina gamla lokaler i besittning, funno de dem fullkomligt fördärvade. Allt trävirke var uppbränt, t. o. m. dörrarna och de vackra kasettaken. En lång tid framåt

4. E. Kurtz: Die Jahresberichte der Gesellschaft Jesu über ihre Wirksamkeit in Riga und Dorpat 1583—1614. Riga 1925. Denna litteraturhänvisning är jag skyldig arkivarien, Mag. E. Tender, vilken förbereder en undersökning rörande jesuiternas byggnader i Tartu. Även för andra upplysningar står jag i tacksamhetsskuld till mag. Tender.

5. A. Moller: Kort beskrifning öfwer Est- och Livland, Wästerås 1756, sid. 31.

6. Riksarkivet. Stockholm. Dorpat-Pernau universitetsarkiv 35.



Bild 1. Plan över Tartu 1675. Detalj. (Efter kopia i Rådhusarkivet, Tartu). Längst upp till höger intill Mariakyrkan synes platsen för det äldsta universitetshuset. Ned till vänster betecknar "Academiehaus" universitetets senare belägenhet.

Tartu plaan 1675. a. Paremäl üleval ülikooli vanima hoone asukoht. Pahemal all teine akadeemiahoone.

fick byggnaden stå utan yttertak och omtalas de följande åren som mycket förfallen. Detta gamla hus var det alltså, som det nya lärosätet fick sig tilldelat, närmast troligen av den anledningen, att det tjänat liknande ändamål förut och var inrättat därför.

Husets läge är genom sitt grannskap till Mariakyrkan delvis bestämt, men man äger möjlighet att närmare precisera platsen för detsamma. Mariakyrkan låg, ehuru med en annan orientering, på den plats där det nuvarande universitetet är uppbyggt. På en karta över Tartu från 1636 av Georg von Schwengeln i

Krigsarkivet i Stockholm är en fyrkantig plats väster om Maria-kyrkan angiven såsom "Die konn. Academia". Noggrannare än denna i enskildheterna tämligen opålitliga karta är en stadsplan, som kan dateras till 1675<sup>7)</sup>. (Bild 1.) Här anges en liten, något oregelbunden fyrkantig tomtplats mellan kyrkan och Dombergets sluttning såsom "Jesuiten Collegium, wyst" d. v. s. öde. Platsen låg i hörnet av dåvarande Jakobsgatan och en mindre, numera försvunnen gata, som ledde utefter Dombergets sluttning. Den äldsta akademibyggnaden låg sålunda i omedelbar närhet av det nuvarande universitetets södra flygels västra gavel.

Kartorna ange endast tomtens sträckning, varför någon ledning till kännedom om universitetshusets plan icke gives. I Dorpat-Pernau-universitetets arkiv i Riksarkivet i Stockholm förvaras dock bl. a. ett blad med planer över en byggnad, som möjligen gäller det äldsta universitetshuset. Ritningen, som har skala i "rheinländische Ruthen" stammar av allt döma från 1600-talets mitt. Förvaringsorten synes visa, att ritningarna avse akademien, och någon annan byggnad än det äldsta huset torde icke kunna komma ifråga. Om andra universitetet tillhöriga byggnader äga vi nämligen bättre besked. Även form och storlek — en oregelbunden fyrkant med ungefär 22 alnars sida — synas kunna tillämpas på 1675 års karta<sup>8)</sup>. (Bild 2.) Tomtens bredd överensstämmer nämligen väl med detta mått. En annan omständighet gör sammanställningen ännu mera trolig. I samband med planerade reparationsarbeten av det äldsta akademihuset 1639 omtalas, att detta kräver hanbjälkar, som äro 6 faden långa<sup>9)</sup>. Då en faden eller famn motsvarar 3 svenska alnar, stämmer denna längd tämligen exakt med planernas mått. Man måste ju i detta fall utgå från avståndet mellan murarnas insidor.

Vi lära känna en liten, i det närmaste kvadratisk byggnad i två våningar. Det är ett stadshus av tämligen ålderdomligt utseende. Nedre botten upptages av en rymlig hall med hård, bakom vilken ett mindre rum är förlagt. Den andra hälften är avdelad i två rum. Den övre våningen, till vilken man kommer genom en trappa från hallen, består av fyra rum. Det hela har karaktären av ett bostadshus, som ställts i ordning för andra ändamål. Den av allt att döma justerade planfördelningen och de i rummen inbyggda kakelugnarna synas tala härför.

De uppgifter vi äga i behåll rörande det äldsta universitetshuset i Tartu strida icke mot vårt förmodande. När man 1635 fruktade krig med Polen, flydde en del av professorerna från staden. Den teologiska fakulteten protesterade emellertid

7. Krigsarkivet. Stockholm. Kopia i Rådhusarkivet, Tartu.

8. 4 Ruthen motsvarar 25 svenska alnar. Jmfr. bl. a. de nedan återgivna ritningarna.

9. Dorpat-Pernau univ. arkiv 2—3. Konc. från rektor och senat till Harald Bengtsson 12. 11. 1639.

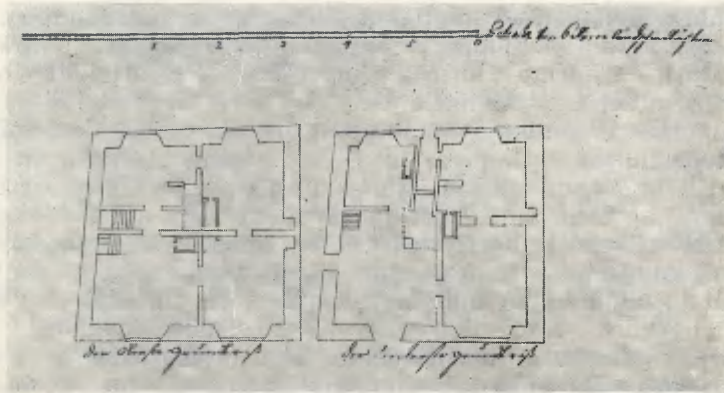


Bild 2. Det äldsta universitetshuset i Tartu. Plan av övre och undre våningen. (Riksarkivet, Stockholm.)

Tartu vanima ülikooli hoone 2 ja 1 korra plaan.

häremot och framhöll därvid bl. a. huru universitetshuset med dess inredning av "kakelugnar, bänkar, fönster och katedrar i bägge auditorierna" härigenom lämnades utan tillsyn. Man påpekade även, att "die particularschule", därvid skulle lämnas åt sitt öde<sup>10)</sup>. Notisen är intressant, ty den omtalar att universitetet endast hade 2 hörsalar till sitt förfogande under den första tiden. Det antydes även, att en skola var inrymd i samma hus, ett förhållande, som styrkes av andra uppgifter från denna tid.

Äsyfta de av oss framdragna planerna det äldsta akademi-huset, skulle den akademiska undervisningen endast ha disponerat den övre våningen, medan den undre upptogs av trivialskolan. Här hade lärosätet fyra rum till sitt förfogande, av vilka alltså två voro hörsalar och de övriga två reserverade för lärarnes sammanträden, för bibliotek o. s. v. I det största av dessa rum Auditorium majus, hade invigningen högtidligt förrättats. Det var i detta lilla oansenliga rum, för tillfället dekorerat med hoplånade tapeter, som Johan Skytte vid invigningen talade om denna mitt i krigstumultet skapade akademi som en vishetens kyrka, en konsternas borg ja, som ett capitolium aeternitatis<sup>11)</sup>. Det ligger något gripande i denna scen, där den yttre ramen nu står klar för oss; den vittnar starkt om den bjärta kontrast, som förefanns i den begynnande stormaktstidens Sverige mellan inre kraft och yttre armod.

Givetvis voro dessa lokaler trånga, och redan på ett tidigt

10. A. Buchholz: Verzeichnis sämtlicher Professoren der ehemaligen Universität zu Dorpat und Pernau. Mitteilungen aus der livl. Geschichte VII, Riga 1853, s. 159 ff.

11. F. Menius: Relatio von Inauguration der Universität zu Dorpat geschehen den 15. octobris im Jahr 1632. Dorpat 1633.

stadium sökte man få möjlighet till ändrade förhållanden. En lättnad innebar det sålunda, när man 1638 lyckades förvärva ett privathus, tillhörigt Herman Raverding, för att där inrätta tryckeri, arkiv och bibliotek<sup>12)</sup>.

Även ur en annan synpunkt sett var det första akademihuset otillfredsställande. Det var icke blott gammalt utan även i hög grad illa åtgånget. Redan i januari 1634 vände sig lärarna med rektor i spetsen till generalguvernören och anhöllo om, att universitetet måtte förflyttas till en annan ort, emedan icke blott bostäderna i staden utan även akademihuset var förfallet<sup>13)</sup>. Sedermera anhöll man vid flera tillfällen om medel till byggnadens reparation, som var absolut nödvändig. 1638 framhöll sålunda universitetets nitiske förespråkare hos regeringen, professor Heinrich Hein, att ett uppskov med förbättringen av byggnaden ej längre var möjligt. Följande år finna vi kraven framförda med ännu starkare eftertryck. Lärarerrådet säger sig sålunda i en skrivelse till kommissarien Engelbert von Mengden 13. 8. 1639 icke kunna förtiga, "wie elend unser Collegium anitzo aussehe, also dass man sich nicht allein für frembden Leuten fast entsehen, besonders auch besorgen muss, dass er mit der Zeit gar in einer Hauffen falle"<sup>14)</sup>. Skrivelsen utmynnar i en anhållan om en rekommendation hos generalguvernören för nödvändiga anslag.

Denna begäran synes ha haft önskad effekt. Av en skrivelse från akademiräntmästaren Harald Bengtsson Gadd den 20 oktober 1639 framgår, att 500 riksdaler assignerats till akademihusets reparation. Ett brev från densamme senare på hösten är fyllt av enskildheter beträffande den förestående reparationen<sup>15)</sup>. Han lämnar föreskrifter för arbetets bedrivande, anhåller om förteckning på det material, som finnes tillgängligt, samt råder herrarna i akademien att rådgöra med "timmermannen där i Dorpt Christopher" om de bjälkar, som behövas. För att vinna timmermannens bevågenhet bör man antyda, att han skall få uppdraget, förmanar Gadd helt diplomatiskt. Han urskuldar sitt samvete med att i samma andedrag framhäva, att ett sådant engagemang ju även lätt kan gå för sig "efter där ingen annan för handen är, som däruppå sig förstår." Denne timmerman finna vi i andra handlingar under namnet Christopher Scheiner, han arbetade bl. a. för den svenska kyrkans d. v. s. Mariakyrkans räkning<sup>16)</sup>.

Märkvärdigt nog gör sig lärarerrådet nu icke någon brådska

12. Vasar a. a. sid. 116.

13. Vasar a. a. sid. 207.

14. Riksarkivet, Stockholm. Livonica 147 samt Dorpat-Pernau univ. arkiv 2—3.

15. Dorpat-Pernau univ. ark. 6. Det senare brevet daterat 3. 11. 1639.  
16. Tartu. Universitetsbiblioteket. Kassaräkning för Mariakyrkan 1639. Förvaras bland universitetets handlingar.

med den reparation den förut så livligt åstundat. Dröjsmålet får snart även sin förklaring. Nu, när medel beviljats, vill man icke söka förbättra det gamla fallfärdiga huset, utan man har istället kastat sina blickar på en annan, större byggnad. I en skrivelse till Gadd av den 14 november 1639 föres denna sak för första gången på tal<sup>17</sup>). Emedan det nuvarande kollegiet, skriver man, ligger på en obekväm och osund plats, och då det skulle kosta mycket pengar att reparera det, då allt så när som på yttermurarna måste rivs ned, har man i stället hos generalguvernören anhållit om en annan lokal. Man har funnit en lämplig sådan i ett hus, som förut tillhört ägaren av slottet *Lais*. Det låg mitt emot Johanneskyrkan och föreföll synnerligen lämpligt för ändamålet, ty murarna voro starka och goda. Tomten var dessutom så stor, att man kunde få utrymme till en botanisk trädgård. Andra fördelar voro det centrala läget nästan mitt i staden samt närheten till den blivande boklådan och tryckeriet. Det förefaller dock, som om frågan ännu icke var tillräckligt mogen för att framföras till högre ort, ty i ett samma dag daterat brev till generalguvernören antydes intet om dessa planer. I stället behandlas här frågor, som hörde samman med reparationen av den gamla byggnaden. Bland annat anhöll man sålunda om tillstånd att få bryta tegel ur domkyrko-ruinen<sup>18</sup>).

När förslaget omsider föres fram, väcker det anklang. Det åsyftade huset, som efter stadens erövring tillfallit kronan, skulle nämligen kräva mindre kostnader än en reparation av den gamla akademien. Dessutom var byggnaden ej blott större utan hade även, som redan angivits, andra fördelar. Generalguvernören Bengt Oxenstierna vanns för lärarerrådets plan, sedan hans sista betänkligheter synas ha fallit vid en undersökning av den gamla byggnaden "vilket hus då var så bofälligt, att professorerna ej utan fara kunde undervisa däri"<sup>19</sup>). Generalguvernören överlät alltså det åsyftade huset mitt emot Johanneskyrkan till universitetet, och i juli 1640 anhöll man om Kungl. majestäts ratifikation härav. Redan dessförinnan hade byggnadsarbetena på det nyförvärvade huset igångsatts.

Brådska var tydligen även av nöden, ty den gamla akademien kunde nu ej längre användas. Medan det nya huset iordningställdes måste alltså undervisningen försiggå i Mariakyrkan. I denna helgedom voro, enligt Gezelius ovan citerade berättelse, "efter papistiskt vis" små kor, i vilka katedrar och bänkar placerats. Akademiska solenniteter höllos i högkoret.

17. Koncept i Dorpat-Pernau univ. ark. 2—3. Brevet bär troligen genom felskrivning årtalet 1636.

18. Riga. Bibliotek der Gesellschaft für Geschichte und Altertumsforschung. Manuskript 778.

19. Vasar a. a. s. 126.

1642 tog man takstenen från den gamla akademien, som då ej mera användes och var nära sitt sammanstörtande. Den förföll därefter snabbt och redan 1646 omtalas byggnaden som ruin, "rudera collapsarum aedium"<sup>20</sup>). Snart raserades den alldeles, och 1675 förlänades den plats, "uppå vilken fordorm jesuiternas skola stått" till avlidne sekreteraren Dryanders änka<sup>21</sup>). Platsen utsattes en tid senare för en gatureglering, och härvid torde de sista spåren av huset ha försvunnit. Då hela denna del av staden förändrats, kan man i dag endast med gamla kartors hjälp fastställa platsen för Academia Gustavianas första säte.

### Academia Gustavianas nya lokaler.

Det nya hus universitetet erhållit var även det gammalt men större och bättre bibehållet. Enligt vad rektor 1640 meddelade generalguvernören hade huset byggts av en polsk herre, vilken även haft slottet Lais till starosteri<sup>22</sup>). Byggnaden hade dock icke hört samman med detta gods. Efter den polske herrns död innehade aldrig de arvingar, vilka sutto på Lais, huset i staden. Den omtalade polske adelmannen var enligt stadens äldsta revisionsbok den i landets historia icke obekante Andreas Orzechowsky. Enligt samma källa hade han låtit sig tilldelas huset 1582, alltså då staden blev polsk. Byggnaden kunde sålunda ej vara uppförd från grunden av Orzechowsky, men troligt är, att han låtit företaga ombyggnadsarbeten. Att huset av honom förvandlades till ett av stadens förnämsta, torde den omständigheten visa, att byggnaden vid den svenska erövringen under Karl IX:s fälttåg övertogs av den svenske ståthållaren<sup>23</sup>).

Vid tidpunkten för akademiens övertagande av byggnaden var emellertid det tomma huset i stort behov av en reparation. Både murar, sparrar, tak och fönster behövde iståndsättas, vartill universitetet anhöll om medel, "zu nötiger und rühmlicher reparation solches aedificij und königlichen Collegij... Solches gezeichnet E. Königl. Maj. zu unsterblichem Ruhm, dieser E. Königl. Maj. Universität zur hohen Zier, uns tam docentibus quam discentibus zu mehrer aufmunterung zu lehren und lernen"<sup>24</sup>).

Redan 11 januari 1640 hade slottsfogden i Tartu, Hans Raspe, fått generalguvernörens order att biträda vid akademihusets reparation<sup>25</sup>). De av Raspe förda räkenskaperna lämna

20. Tartu. Universitetsbiblioteket. Universitetsprotokoll 14. 2. 1646.

21. Tartu. Centralarkivet, LRKKA XIX 40. Brev från O. R. v. Taube till gen. guv. 22. 12. 1684.

22. Riga. Ovan anförd saml. Brev 21. 7. 1640.

23. Tartu. Rådhusarkivet. A 10.

24. Vasar a. a. s. 127.

25. Tartu. Centralarkivet, LRKKA II, 2.

tämligen gott besked om arbetets gång<sup>26</sup>). Enligt dessa tog ombyggnaden av det nya akademihuset sin början redan i februari 1640. Handlingarna inledas med följande anmärkning av Raspe: "Verzeichnis was ich auf Befehl... des Herrn General Gouvernör Bengt Oxenstierna an das Herrn von Laisten Haus, welches zu Academia soll gebaut werden, gewandt und ausgegeben, auch was ich hinwieder von den Herrn Professoren empfangen. Der Anfang ist gemacht a:o 1640 Febr. den 5."

Sedan en del förberedelser gjorts, började man i mitten av april bryta ned odugligt murverk, bland annat "mellanmurarna". I mars hade fyra timmermän ankommit från Tallinn, soldater rengjorde källarna och körde fram material, sten och balkar, kalk och sand. Den 13 juni hade murmästaren Hans Schenck ställt iordning grunden, och en vecka senare slöts kontrakt med honom om att mura huset. De följande månaderna bedrevs arbetet synnerligen intensivt, varom bl. a. antalet arbetsfolk och de stora mängder material, som levererades, bära vittne. Murningen pågick med en sådan fart, att huset redan i augusti omtalas som till största delen uppbyggt. Verksamheten hade även slukat pengar. De 500 riksdaler, som anvisats för ändamålet, voro redan på ett tidigt stadium förbrukade. Enligt Raspes räkenskaper hade till slutet av augusti 1640 åtgått 1633: 39 riksdaler. Under hösten sysselsatte man sig med inredningsarbeten. Den stora porten förfärdigades i oktober och dekorerades med 150 spikar med stora huvuden. Senare på hösten arbetade man med fönstren. Följande år gick arbetet, trots anmaningar från generalguvernören, långsammare, men på hösten nalkades dock företaget sin fullbordan. Då belades taket med tegel. Rektor gjorde nu en förfrågan hos generalguvernören, om man till byggnadens prydnad fick i fönstren insätta Gustav Adolfs, Maria Eleonoras och riksrådens vapen, en anhållan, som givetvis tillstyrktes<sup>27</sup>). Detta arbete utfördes av glasmästaren Diedrich Frese. Snickaren Hieronymus Stadtler och finsnickaren Martin Bahr voro sysselsatta med rummens inredning. Den sistnämnde saknade icke konstnärlig förmåga; av hans arbeten kan sålunda nämnas en vackert utsmyckad predikstol i Mariakyrkan<sup>28</sup>). Smidesarbetet utfördes av Jochim Linenberg. Smärre kompletteringsarbeten upptagas i universitetsräkenskaperna tämligen lång tid framåt, samtliga utförda under Hans Raspes överinseende. Först 1649 finna vi auditorium majus i komplett skick. I bruk torde den nya akademien ha varit redan 1642.

26. Helsingfors. Finlands Statsarkiv 9651. Upplysningar om byggnadsarbetet lämnas även i brev från akademien till gen. guv. (i Riga anförd saml.) samt konc. fr. ds. i Dorpat-Pernau univ. arkiv 2—3 i R. A. Stockholm. Byggnadsräkenskaper 1640—1641 i LRKKA XXII, 10 och 11, verifikationer i XXII, 63.

27. Riga, anf. saml. 30. 9. 1641.

28. Uppgifter om hantverkarna och deras arbete finnas i akademi-protokollen. Dessutom spridda räkenskaper i Tartu universitetsbibliotek.

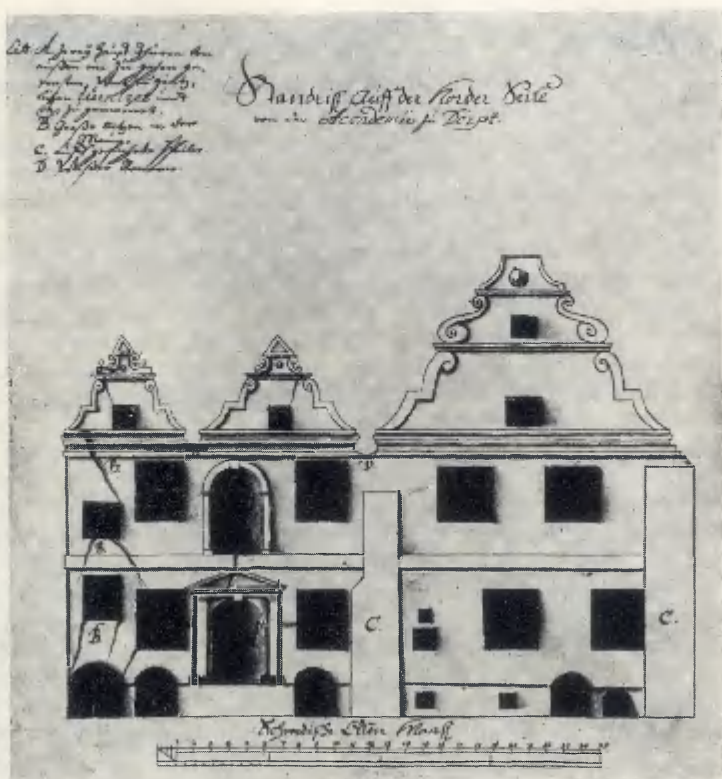


Bild 3. 1640 års universitetshus i Tartu. Fasad. Ritning av P. von Essen 1688. (Riksarkivet, Stockholm.)

Ülikooli hoone 1640. a.: peafassaad.

Vi äga möjlighet att bilda oss en tämligen god föreställning om den byggnad, som vid denna tid iordningställdes för den unga akademiens räkning. Framför allt underlättar en serie ritningar från år 1688 vårt studium. De gjordes upp med anledning av akademiens förestående restaurering och äro åtföljda av en beskrivning av det då av brand i hög grad skadade huset<sup>29</sup>). Även byggnadens plats i staden är lätt att fastställa både med ledning av de ovan anförda upplysningarna och med hjälp av 1675 års karta. (Bild 1.) På denna är en tomtplats mitt emot Johanneskyrkan vid dåvarande Johannesgatan, nuvarande Ülikooli tänav, angiven som "Academie Haus". Byggnaden låg med front mot nämnda gata. Västerut utbredde sig ett mindre gårdsområde. Genom ritningarna lära vi känna ett

29. Riksarkivet, Stockholm. Brev till k. m:t. från gen. guv. J. Hastfehr 28. 9. 1688. Livonica 90. Kort relation över akademiens tillstånd detta år i Dorpat-Pernau univ. arkiv 34—35.

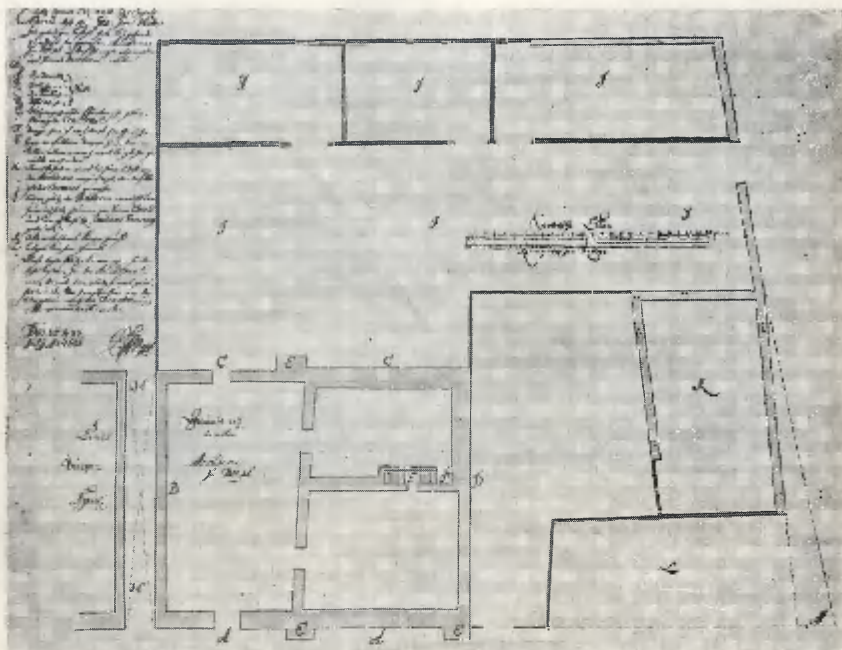


Bild 4. 1640 års universitetshus. Plan av P. von Essen 1688. (Riksarkivet, Stockholm.)

Ülikooli hoone 1640. a.: põhiplaan.

byggnadskomplex av borgarhustyp. Det vänder ej mindre än tre gavlar mot gatan. (Bild 3.) Av planen att döma är det dock ej fråga om två eller tre sammansatta borgarhus utan om en enda byggnad. (Bild 4.) Huruvida detta tillstånd är ursprungligt kan man ej med säkerhet fastställa; sannolikt är så dock ej fallet. Gavlarna äro byggnadens förnämsta prydnad. De vila på ett rikt artikulerat listverk och företräda med sina rika voluter estetiskt ambitiösa anspråk. Fönsteröppningarnas oregelbundenhet och föga harmoniska uppdelning av murverket bära däremot ombyggnadens prägel. Senare inslag förefalla även de två portalerna vara. Märkligt nog äro de placerade över varandra. Den övre ter sig nästan som en förstorad upplaga av den vid gavelhusen så ofta förekommande vindsporten. Här ha emellertid båda portarna tjänat som entré till byggnaden och tydligen en gång stått i förbindelse med gatan medelst trätrappor. Planen över byggnaden upplyser oss om, att förbindelsen mellan de båda våningarna för övrigt endast förmedlades av en smal murtrappa, vilken givetvis var för otillräcklig, när byggnaden apterades till universitetshus. Att portalerna i sin avritade form stamma från ombyggnaden, därom bära även omfattnin-



igenom huset.“ På södra sidan fanns plats till en hortus medicus samt dessutom ytterligare utrymme, om så behövdes. Som av nedan angivna omständigheter framgår, voro de två rummen till höger om förhuset hörsalar. Den övre våningen upptog bl. a. auditorium majus och konsistorielokal.

Den nya bostad akademien 1642 erhöll, var icke på något sätt imponerande. Den bar i hög grad sparsamhetens och lappverkets prägel. Men den var dock i flera avseenden vida bättre än det gamla huset och synes även ha tillfredsställt lärosätets pretentioner. Den tycks tämligen väl ha svarat mot akademiens storlek och behov — huset var, för att än en gång citera Gezelius, ganska ”nyttigt”.

Nyttan och sparsamheten gingo före prakten och skönheten. Man var glad över att ha fått stabila och goda utrymmen; man sörjde mindre över att arkitekten tedde sig föga enhetlig. Så var nämligen såsom vi sett fallet. Det hus, som Andreas Orzechowsky lät ombygga på 1580-talet, var efter dåtida förhållanden stort och präktigt. Som hans insatser torde utan tvivel renässansgavlarna kunna räknas. Dylika ”välska gavlar” voro vid den tiden i hög grad på modet. Man behöver endast erinra sig, att Johan III just vid denna tid varmt rekommenderade sådana till Stockholms förskönande. När huset ombyggdes för universitetets behov, hade man, som nämnts, nyttigheten främst i åtanke och man sörjde därför ej nämnvärt över att symmetri och enhetlighet rubbades genom upptagande av nya och större fönster samt genom tillbyggande av stråvpelare. Man nöjde sig med att genom portalernas ramverk utåt understryka byggnadens betydelse.

Byggnadsräkenskaperna ådagalägga, att tämligen stort arbete lades ned på det gamla huset, men att i detta fall fråga efter arkitekten torde vara föga berättigat. Någon konstnärlig prägel kom ombyggnaden aldrig att få. Murmästaren Hans Schenck var en duktig och anlitad yrkesman, ej mera.

Ledare av arbetet var, som ovan framkommit, slottsfogden Hans Raspe. Han tillhörde en familj från Tartu och avlade sin borgerskapsed här 4 februari 1631. Redan 1634 synes han emellertid ha varit anställd i kronans tjänst och anhåller 1640 om befrielse från sin borgared<sup>30</sup>). Raspes förhållande till akademibygget belyses av en supplikation från honom till universitetet 1643, vari han hänvisar till sitt treåriga arbete vid akademibyggnaden och till de förtjänster han därunder ådagalagt<sup>31</sup>). Han ber universitet ha honom i åtanke vid tillsättning av ett ämbete — det är tydligen qvästorbefattningen han åsyftar, ty

30. Murmästaren Hans Schenck fick sålunda enligt rådsprotokoll 2. 3. 1636 (Tartu rådhusarkiv) i uppdrag att reparera Johanneskyrkans torntak. 15. 7. 1636 säges han enligt samma källa ofta bli begärd till slotet. — Om Raspe talrika upplysningar i rådsprotokollen.

31. R. A. Dorpat-Pernau univ. arkiv 6.

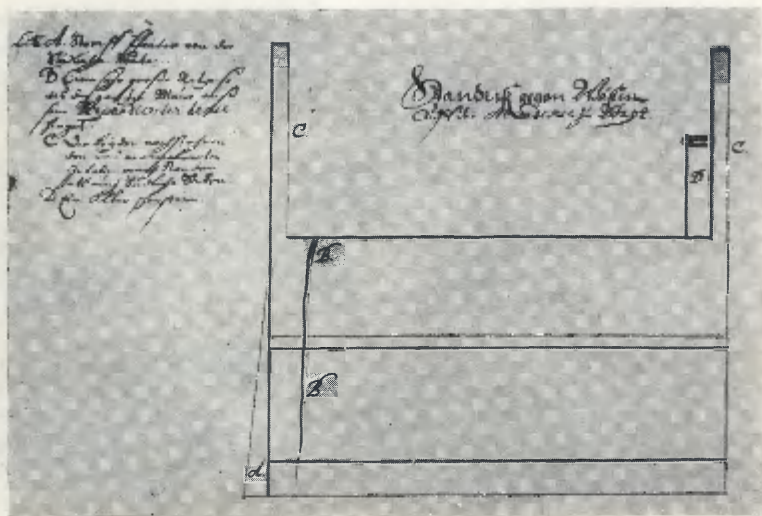


Bild 6. 1640 års universitetshus mot väster. (Riksarkivet, Stockholm.)  
 Ülikooli hoone 1640. a.: läänefassaad.

hos detta forum vilade universitetets byggnadsfrågor. Han framhåller, att byggnaden kräver flitig uppsikt och årligen behöver förbättras. Den befattning Raspe sökte synes han icke ha fått, men det är dock han, som under de följande åren alltjämt leder de arbeten, som företagas vid byggnaden.

Akademien, som iordningställdes i stor hast och med små medel, var nämligen i stort behov av kompletteringar och förbättringar. Universitetet hade emellertid även planer på utvidgningar och förbättringar av mera genomgripande art. Sålunda anhåller man hos regeringen vid skilda tillfällen om medel utom till reparation av tryckeriet och underhåll av byggnaderna även till ett bibliotek, en botanisk trädgård, en anatomisk institution m. m.<sup>32)</sup> Omsider beviljas en summa härför, men universitetet är därför icke hjälpt — medlen utbetalas nämligen ej. Av klagoskrifterna att döma hade akademihuset i början av 1650-talet börjat att förfalla. Situationen hotade att bli densamma, som något mer än tio år tidigare.

Det ekonomiska läget vid denna tidpunkt var, som Vasar framhållit, synnerligen svårt; de medel som ansloges till institutionen kunde helt enkelt icke utbetalas. Professorerna började lämna staden, och när ryssarna 1656 nalkades Tartu blev utflyttningen allmän. På hösten samma år föll staden i fiendens våld. Universitetshuset blev illa åtgånget under ockupationen — sålunda högg inkräktarna bort bjälkarna — och när Tartu 1661 åter blev svenskt, var byggnaden därför i hög grad i behov av

32. Vasar a. a. s. 134, 142, 156.

reparation<sup>33</sup>). Försöken att restaurera akademien i Tartu förklarades emellertid 1664 av generalguvernören för misslyckade, då de av Gustav Adolf donerade godsens förpantats. Han utfäster sig emellertid att efter bästa förmåga hålla byggnaden under tak i hopp om bättre tider<sup>34</sup>). Ett par år senare förvärras utsikterna. Tartu drabbas nämligen av en fruktansvärd eldsvåda, som ödelägger en stor del av staden. Härvid förvandlas universitetshuset till den ruin vi redan stiftat bekantskap med.

### Academia Gustavo-Carolina i Tartu.

Men byggnadens roll var dock ännu icke utspelad. När akademien omsider på nytt kunde börja sin verksamhet i Balticum, förblev man efter någon tvekan ej blott vid den stad, som ursprungligen utsetts till dess vistelseort, utan även vid de gamla lokalerna.

Innan saken bragts så långt, hade den livländska universitetsfrågan haft en växlingsrik men föga fruktbar historia. Den från Tartu flyktade akademien fick sålunda till en början en fristad i Tallinn, där man sökte få i gång en verksamhet, och där man 1657 invigde ett auditorium i stadens gymnasium, det av cisterciensernunnor förut disponerade Mikaelsklostret. Det hela stannade dock vid ansatsen<sup>35</sup>).

Först sedan Sverige 1661 erhållit fred blev tanken på den gamla kulturinstitutionen åter aktuell. När saken nu började diskuteras, hade man emellertid blivit medveten om risken av Tartus utsatta läge. Man ansåg av flera skäl, att det väl befästade, vid Östersjökusten belägna Pärnu var att föredraga som universitetsstad. Trots att Tartus stadsmyndigheter opponerade sig mot en förflyttning, inriktades ansträngningarna under den närmaste tiden på att få ett universitet i Pärnu till stånd. Vad som i samband härmed utträttades i byggnadsväg, vilja vi ägna vår uppmärksamhet i ett senare avsnitt av denna undersökning.

Konung Karl XI:s definitiva beslut att äntligen återupprätta den livländska akademien fattades 1687. Beslutet gav upphov till en intensivt bedriven strid angående universitetets förläggning. Utom Tartu och Pärnu deltog även Riga i konkurrensen. Trots att många stämmor höjdes till Pärnus förmån — bland dem generalguvernörens, den om universitetet synnerligen för-

33. Tartu. Centralarkivet, LRKKA XIX, 36. Brev fr. A. Koskull till gen. guv. 18. 4. 1664.

34. Skrivelser från gen. guv. B. Oxenstierna till k. m:t. 25. 6. 1664 och 6. 5. 1665. R. A. Livonica 82.

35. Se härom bl. a. J. Bergman: Universitetet i Dorpat under svenska tiden, Uppsala och Stockholm 1932, sid. 104 ff. J. Köpp: Tartu Rootsi ülikooli asutamise ja arengust. Usuteadusline ajakiri 1932. nr. 3. Tartu 1932, sid. 5.

tjante J. J. Hastfehr — avgjordes dock frågan till Tartus förman. I en skrivelse till generalguvernören 13 mars 1688 erkänner konungen Pärnus förtjänster men tillkännager dock, att han efter noggranna överläggningar kommit till det resultatet, att akademien bör förläggas till Tartu. Där har den förut varit, säger han, och där finnes även hovrätten <sup>36</sup>). Säkerligen var det mer känslotänkande än sakliga hänsyn, som dikterade beslutet. Däröfver vittnar även motiveringen. Pietet mot Gustaf Adolfs vilja och önskan att bevara traditionerna fällde utslaget. Redan efter få år förflyktigades denna stämning inför hotet från öster, och man insåg att ett misstag begåtts.

Med samma energi som han ägnat akademien i Pärnu griper sig Hastfehr nu an med att restaurera universitetet i Tartu. Lokalförhållandena behöva först ordnas, och i en skrivelse till konungen i april 1688 lämnas en redogörelse för de möjligheter, som stå till buds <sup>37</sup>). Hastfehr hade två år förut besökt staden och därvid undersökt det gamla akademihuset. Murarna stodo ännu och kunde fortfarande komma till användning. Invändigt låg dock allt „über ein Hauffen“. Han ansåg även läget föga bekvämt. Under dessa omständigheter föreslår generalguvernören en annan byggnad, nämligen landshövding von Taubes nyuppförda hus. Detta var färdigt till det yttre men ännu ej inrett. Byggnaden var synnerligen lämplig till akademihus enligt Hastfehrs mening. Det var ett ståtligt, rymligt hus, som kunde inredas efter behag och, om så krävdes, hade man möjlighet att genom en flygel utöka utrymmet. Läget var därtill synnerligen fördelaktigt. Generalguvernören, som låtit utföra kostnadsberäkningar, dels för iståndsättandet av det gamla huset, dels för ett förvärfv av von Taubes hus, finner det sistnämnda alternativet fördelaktigare. Skulle konungen reflektera på landshövdingens hus, kunde man nämligen för en kostnad av endast 400 riksdaler efter några veckors arbete taga byggnaden i bruk. I sin helhet skulle i detta fall universitetet kunna stå färdigt våren 1689. Taubes villkor för transaktionen voro 3000 riksdaler plus den gamla akademibygnaden <sup>38</sup>).

Landshövding Otto Reinhold von Taubes hus låg vid samma gata som universitetshuset i Tartu, ett stenkast därifrån i sydöstlig riktning på östra sidan av gatan vid hörnet av dåvarande Munkgatan, numera Peeter Põllu tänav <sup>39</sup>). Huset, som av Hastfehrs upplysningar att döma, synes ha uppförts under

36. Riksarkivet, Stockholm. Riks. reg. 13. 3. 1688. Jmfr. även gen. gov. Hastfehrs skrivelser till k. m:t 27. 5., 13. 10., 7. 12., 22. 12. 1687, Livonica 89. samt 9. 2., 15. 3., 15. 4. 1688, Livonica 90. I sitt brev befaller k. m:t att en planta av akademiplatsen så fort som möjligt skall upprättas "då vi vele låta författa därtill en viss och tjänlig dessein".

37. Hastfehr till k. m:t 5. 4. 1688. Livonica 90.

38. Hastfehr till k. m:t 14. 4., 23. 4. 1688 (med detta brev sändes avritningar av det gamla akademihuset och av Taubes hus). Livonica 90.

39. Enligt 1675 års karta.

1680-talet, lära vi känna genom det ritningsmaterial generalguvernören översände till Stockholm samtidigt med sin skrivelse<sup>40</sup>). Av planerna att döma hade ett äldre hus tillbyggt och förvandlats till ett ståtligt, långsträckt palats i två våningar, med pilasterindelad fasad och ett präktigt säteritak. (Bild 7). En fritrappa, en triglyfsmyckad fris under taket och en gavelfronton gävo ytterligare pondus åt byggnaden. Det är det svenska herremanspalatsets formspråk, som här upptagits, och detsamma finna vi även i interiörens stora trapphus och rymliga gemak. I Stockholms karolinska adelshus och bland Upplands herrgårdar påträffa vi dess närmaste fränder. Då de två blad, som äro att anse som originalritningar, äro försedda med påskriften "Swänska alnar", ha vi ännu större anledning att hålla för troligt, att en svensk arkitekt här varit verksam. Palatsets arkitektur synes sålunda närmast anknyta till Nikodemus Tessin d. ä:s stil genom sin strama och kärva hållning. Då byggnaden tillkom under 1680-talets förra hälft synes något direkt samband med Tessin d. ä. ej kunna existera — som bekant avled denne arkitekt redan 1681. Det stilistiska sammanhanget kan emellertid ha en annan förklaring. Genom den konstnärligt begåvade riksgeneralkvartermästaren Erik Dahlberg hade den svenska fortifikationsens byggnadsverksamhet i hög grad kommit att förlänas en tessinsk karaktär, där en sådan kunde taga sig uttryck. Då Tessins medarbetare och lärjunge Mathias Spihler 1682 anställdes i fortifikationskontoret, kom den arkitektoniska verksamhet, som härifrån dirigerades, att ytterligare influeras i denna riktning. Omständigheterna visa, att även den mera remarkabla civilarkitekturen i Östersjöprovinserna under 1600-talets senare del i hög grad ombesörjdes av fortifikationens folk. På så sätt kan förklaras, att vi i Tartu landshövdingeresidens finna en återklang av den tessinskt präglade karolinska byggnadsstilen. Det kan nämnas, att Taube vid ett tillfälle anklagas för att vid byggnadsarbetet ha använt kronans folk och material<sup>41</sup>). Under sådan förhållanden synes det ligga nära till hands att förmoda, att han även anlitat en kronans byggmästare. Flera krafter stodo honom härvid till buds att anlita. Utom Dahlberg själv och Spihler voro även en rad andra fortifikatörer verksamma på civilarkitekturens område. Det bör ej förglömmas, att rena fackmän — till dem hörde sålunda

40. En plan av von Taubes hus med tillbyggd flygel översändes i ett brev från Hastfehr till k. m:t 28. 9. 1688. (Livonica 90, där den fortfarande förvaras.) De avritningar av Taubes hus, som omtalas i brev 23. 4. 1688, förvaras nu tillsammans med diverse handlingar rörande akademien i Dorpat-Pernau-arkivet 34—35. Det är en vackert utförd akvarellerad fasadritning och två planer. De sistnämnda bära senare påskrifter av kapten von Friesens hand. En trappanläggning är skisserad med grönt bläck. Fasaden är förut publicerad av Bergman i a. a. sid. 120.

41. Tartu. Centralarkiv. LRKkA XIX 27. Brev från E. Soop till Hastfehr 4. 10. 1689.

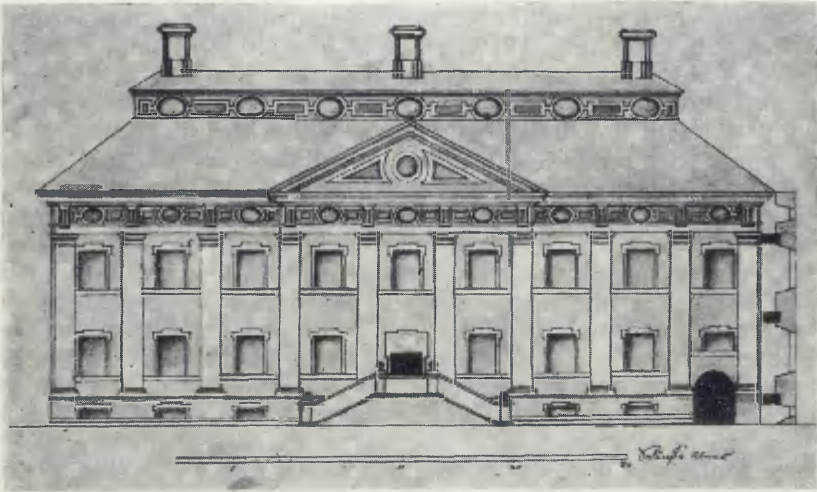


Bild 7. Landshövding O. R. von Taubes hus i Tartu. Akvarellerad ritning. (Riksarkivet, Stockholm.)

Asehaldur O. R. v. Taube maja.

Spihler — i tämligen stor utsträckning förekommo på fortifikationens stat. I detta sammanhang skulle det ligga närmast till hands att tänka på generalkvartermästarelöjtnant Paul von Essen, vilken sedan 1676 hade inspektionen över fortifikationsväsendet i Livland, Estland och på Ösel<sup>42</sup>). Det är nämligen bekant, att denne även utövade verksamhet som arkitekt. Sålunda gjorde han år 1684 ritningar till ett nytt rådhus i Tartu<sup>43</sup>). Originalritningarna till Taubes hus visa likväl i fråga om teckningsstil, skala o. s. v. en helt annan karaktär, än den som kommer till uttryck på av von Essen själv signerade ritningar. På grund av landshövdingeresidensets höga kvalitet torde vi komma sanningen närmast om vi attribuera ritningarna till Mathias Spihler. Under slutet av 1670- och början av 80-talet spelade denne i Sverige rollen av adelns arkitekt par préférence, och hans stil, manifesterad bl. a. i Sjöö, Salsta och Östanå, ansluter sig omedelbart till det taubeska residenset.

Vi ha uppehållit oss så utförligt vid ritningarna till landshövding von Taubes hus, emedan de ansetts gälla universitetets byggnad<sup>44</sup>). Hade Hastfehns förslag gillats i Stockholm, hade också denna åsikt ägt sin riktighet. Nu avstod man emellertid

42. Om denne fylliga uppgifter i L. W:son Munthe: Kungl. Fortifikationens historia VI, 5, sid. 199 ff., Stockholm 1918.

43. F. K. Gadebusch: Livländische Jahrbücher III, 2, Riga 1781—82, sid. 360, 391 och 598. Över rådhusets byggnadshistoria föreligger en handskriften undersökning av E. Tender i Universitetsbiblioteket, Tartu.

44. Bergman a. a. bild vid sid. 120.

från denna till synes bekväma lösning av byggnadsproblemet, och akademien fick i stället nöja sig med den gamla, vida anspråkslösare byggnaden. Ett kungligt brev av den 22 oktober 1688 ger vid handen, att man i Stockholm ansåg förvärvandet av Taubes hus vara förbundet med för dyra villkor, och att det ej var så beskaffat, att det lämpade sig för ändamålet<sup>45</sup>). Sedan man sålunda med dessa skäl avfört projektet, framhåller man, att det gamla akademihuset enligt översända avritningar sett tämligen väl bibehållet ut. Sålunda voro ju alla gavlarna i behåll och även för övrigt syntes det som om en reparation icke skulle behöva bli så omfattande. Pieteten dikterade sålunda fortfarande besluten på högsta ort. Att Taubes byggnad kunnat erbjuda akademien rymligare och mera representativa lokaler torde nämligen vara otvivelaktigt. Som det senare visade sig, hade detta alternativ även ekonomiskt sett varit att föredraga.

Det gamla akademihuset, vid vilket man sålunda höll fast, känna vi redan. Dess tillstånd 1688 framgick av de ritningar vi ovan studerat. Med ledning av biskop Gezelius' redan citerade beskrivning av den gamla akademien, befallde k. m:t, att institutionen skulle återställas i sitt gamla skick. I nedre våningen skulle alltså anordnas två auditoria mittemot varandra, i den övre våningen ett större auditorium jämte ett rum, där consistorium academicum kunde sammanträda. Vidare skulle där finnas kammare för pedellerna, ett stort förhus, fängelse och annat slikt. Under den tid byggnaden iordningsställdes skulle undervisningen pågå i Mariakyrkan.

Paul von Essen hade av Hastfehr fått i uppdrag att undersöka lokalmöjligheterna i Tartu sedan beslut fattats att förlägga akademien hit. De ritningar av gamla akademihuset vi ovan meddelat stamma från hans hand eller äro gjorda under hans ledning. Till dessa ritningar äro fogade förslag till reparation med arbets- och materialberäkningar. Von Essen fann grunden god, men vid ombyggnaden måste alla fyra yttermurarna rivs ned till fundamentet. De voro nämligen genomdragna av sprickor, och det skulle vara osäkert att bibehålla dem. Den övre våningens murverk var mera illa åtgånget av branden än den undres<sup>46</sup>).

För nedrivningen ansågs en tid av två månader med en arbetsstyrka på 50 man vara tillräcklig. För uppmurningen beräknades ett år och följande material: 250 läster kalk, 80000

45. R. A. Stockholm. Riks. reg. 22. 10. 1688.

46. J. J. Hastfehr till k. m:t 28. 9. 1688, Livonica 90. Till detta brev äro fogade plan och fasader av gamla akademihuset av von Essen, daterade 28. 7. 1688 samt en beskrivning och kostnadsberäkning av densamme daterad 4. 8. 1688. Även Grimms nedan omtalade beräkning är bifogad. Jmfr. även Fr. Bienemann jun: Zur Gründungsgeschichte der zweiten schwedisch-livländischen Universität in Dorpat. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte XV. Riga 1893, sid. 398 ff, samt G. Schirren: Zur Geschichte der schwed. Universität in Livland. Mitteil. aus d. livl. Geschichte VII, Riga 1853, sid. 27.

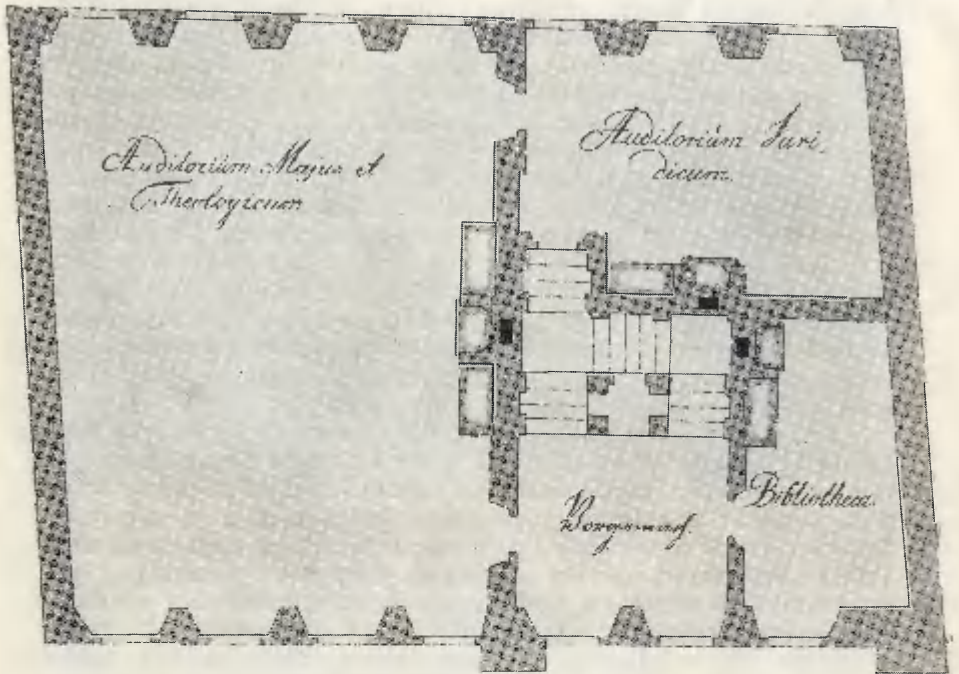


Bild 8. 1690 års universitetshus i Tartu. Plan av övre våningen. Ritning av P. von Essen. (Dommuseum, Riga.)

Ülikooli hoone 1690. a.: teise korra põhiplaan.

tegel, 1000 fot fältsten och 3000 takpannor. Kostnaderna för hela arbetet skulle stanna vid icke fullt 8000 riksdaler. En murmästare, en timmermästare och en snickare skulle anställas såsom ledare av arbetena. Essens beskrivning och förslag kompletteras av liknande redogörelser av murmästaren Caspar Grimmer, vilka äro bifogade samma skrivelse.

Von Essen ansåg iståndsättandet av det gamla huset för en föga tacksam uppgift och hade redan från början planer på att söka utvidga byggnaden. Tomtplatsen till höger om gamla akademien skulle nämligen utan svårighet kunna förvärfvas av universitetet, varigenom utrymme skulle beredas för ett i det närmaste dubbelt så stort hus. Därigenom skulle byggnaden även kunna göras mer "manierlich" än den gamla kubiska akademien. Essen gick så långt, att han förhörde sig med Tartus råd angående förvärvandet av denna tomt<sup>47</sup>). Med utgångspunkt härifrån utarbetade von Essen förslag till ett nytt akademihus, vilket emellertid rönt mothugg hos regeringen. Här befallde man, att akademien så vitt möjligt skulle

47. Rådhusarkivet, Tartu. Rådsprotokoll 5. och 7. 12. 1688.

återuppbyggas på det gamla sättet, och Hastfehr tillsade i en skrivelse i december 1688 von Essen att förbli därvid <sup>48</sup>).

Paul von Essen fick alltså föga tillfälle att med denna uppgift lägga i dagen sin kunnighet som arkitekt. Det gamla murverket kom nu att bilda kärnan även i det nya universitetet. Ett par ritningar av hans hand, en plan och en sektion, ge oss en uppfattning av nybyggnaden <sup>49</sup>). (Bild 8—9). Vi se här husets byggnadskropp nästan oförändrad. Strävpelarna äro bibehållna, endast fönstren ha ordnats till regelbundna rader. Givetvis bibehölls ej de gamla gavlarna utan byggnaden täcktes av ett valmtak, möjligen ett säteritak. Även rumsfördelningen måste ju enligt order från högsta ort i stort sett bibehållas. Planen åskådliggör den övre våningen, där vi finna Auditorium majus eller Theologicum upptagande halva utrymmet, samt därintill det mindre juridiska auditoriet. Den största förändringen har trappanläggningen genomgått. Givetvis kunde man icke bibehålla det äldre primitiva systemet. Essen har därför inbyggt ett bekvämt trapphus, som han enligt sektionen givit en viss monumental utformning. Härigenom förändrades även den nedre våningens disposition. Entrén kunde förläggas till byggnadens centrum varjämte den stora förstugan kunde frigöras till universitetslokaler. Till det lilla utrymme, som återstod i övre våningen, förlades biblioteket. Konseljsalen och ett auditorium inrymdes i den undre våningen <sup>50</sup>).

I det brev, vari von Essen sände nu beskrivna plan till generalguvernören Hastfehr, anför han, att huset „repräsentiert eine verschobene Vierung“, varför rummen, hur gärna han än ville det, ej kunde göras rätvinkliga. Den gamla, smala murtrappan borttages för att göra det juridiska auditoriet en smula större. Fasaden blir däremot nästan densamma som förut, åt norr kan den knappast sträckas mer. Man har påträffat ett valv, som kan behållas och möjligen inrättas till bibliotek <sup>51</sup>).

Arbetet tog sin början på hösten 1688, och redan i januari följande år omtalas, att de odugliga murarna äro nedrivna. Man söker nu skaffa arbetsfolk, sålunda hämtas en snickare från Riga. Essen är optimistisk angående utsikterna till arbetets snara fullbordande och framhåller, att man vinner tid därigenom att fönsteröppningarna redan äro upptagna. Någon tid att bryta igenom murarna för nya fönster behöver sålunda icke reserveras. Essen överlämnade snart arbetsledningen till fortifikations-

48. Brev från Hastfehr till k. m:t 6. 12. 1688. Livonica 90.

49. Dommuseets bibliotek. Riga. Kopior i Kyrkohistoriska museet, Tartu. Planen sändes till gen. guv. i ett brev fr. von Essen 29. 4. 1689. Sektionen är daterad 6. 5. 1689.

50. I föreläsningförteckningen 1690 upptogs dock blott större och mindre auditoriet. Konseljsalen låg i nedre våningen under biblioteket.

51. Riga. Bibliotek der Gesellschaft für Geschichte und Altertumsforschung. Ms 778.

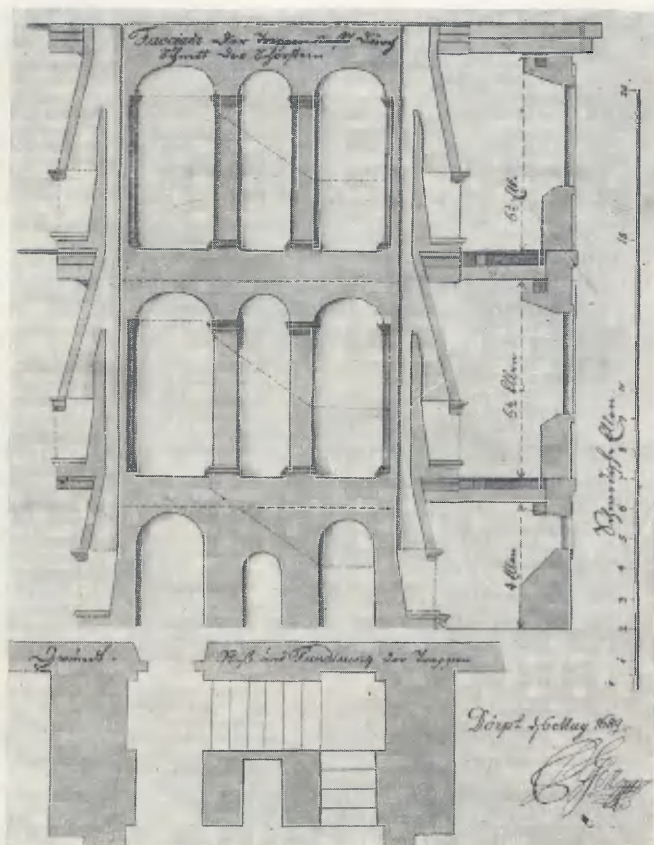


Bild 9. 1690 års universitetshus i Tartu. Sektion och plan av trapphuset. Ritning av P. von Essen. (Dommuseum, Riga.)  
 Ülikooli hoone 1690. a.: trepihoone läbilõige.

kaptenen Frantz Carl von Friesen och begav sig till Pärnu. Han återkom emellertid ofta för att själv följa arbetets fortgång. Sålunda finna vi honom i Tartu i april och i juni. Han kan vid det senare tillfället rapportera, att golv lagts i nedre våningen, och att trappan uppförts. Vid den sistnämndas konstruktion har han så vitt möjligt försökt bevara den gamla rumsdispositionen <sup>52</sup>).

Trots att arbetet bedrivs med största energi, rapporterar dock Friesen i juni, att byggnaden icke kan fullbordas inom den korta tidrymd man tänkt sig. Tack vare täta brev av hans hand till generalguvernören äro vi i stånd att ingående följa byggnads-

<sup>52</sup>. Brev från von Essen till gen. guv. 14. 1., 29. 4., 6. 5. 1689. Riga, anförd samling.

arbetets förlopp<sup>53</sup>). I september kan kaptenen förmåla, att murverket förts upp till taklisten, och att man nu skall försöka få byggnaden under tak så fort som möjligt. Man vill även söka få spisar och kakelugnar inmonterade. Glasmästare, snickare och smeder äro i full verksamhet. Denna höst lyckades man dock icke få allt klart. Takstolen stod i november endast delvis färdig.

På våren 1690 tages arbetet upp på nytt, men på grund av brist på arbetsfolk tar det tämligen lång tid att fullborda det förra året nästan färdiga bygget. Den 30 juni rapporterar emellertid Friesen, att murarna inom 14 dagar skola vara färdigputsade såväl ut- som invändigt. Däremot måste uppförandet av de två skorstenarna och taktäckningen anstå, till dess inaugurationen är över. Några takpannor har man nämligen inte kunnat uppbringa. För övrigt lovar emellertid den jäktade byggnadsledaren, att allt skall stå färdigt i rätt tid. Han anholder om order, huru trävirket i byggnaden, såsom katedrar, bänkar, fönsterposter m. m. skola målas. För sin del föreslår han blått och gult, emedan han anser dessa patriotiska färger mest passande för en offentlig byggnad.

När Hastfehr i augusti anländer till Tartu för att inviga den nya akademien, fann han byggnaden i det närmaste färdig. Den 18 augusti ägde den högtidliga akten rum. Efter invigningen behövde endast smärre kompletteringsarbeten göras. Bland de hantverkare, som i detta sammanhang nämnas, kunna anföras snickaren Henrik Panzer och klensmeden Jakob Gottschlich. Den sistnämnde gjorde allt smide på akademien, såväl grövre som finare<sup>54</sup>).

Arvid Moller berättar, att Academia Gustavo-Carolina i Tartu blev uppbyggd "efter nyaste maneret och med allt sitt innanrede av katedrar, bänkar samt läktare uti stora auditoriet, så ock bord och stolar i konsistorierummet"<sup>55</sup>). Enligt vad vi redan veta förändrades dock ej mycket av den gamla byggnaden, och ett monumentalt hus torde akademien icke ha blivit. Den reglerade, vitrappade fasaden och det tunga taket däröver förlänade dock helt säkert akademien en värdigare och enhetligare karaktär än den förut haft. Den nya trappanläggningen gav dessutom den besökande ett intryck av den grandezza, som var tidsepoken egen. Och vad viktigast var — akademien hade äntligen fått en välbyggd om också trång bostad. Vad

53. Brev från von Friesen (Riga, anförd saml.) daterat 19. 6. 1689, vidare i Tartu, Centralarkivet i LRKkA XIX 27, i brev från E. Soop till Hastfehr 12. 6., 24. 6., 8. 7., 4. 11. 1689. Brev från von Friesen även i LRKkA XIX 43, 9. 9. 1689 och 30. 6. 1690.

54. R. A. Stockholm. Brev från Hastfehr till k. m:t 9. 8. 1690. Livonica 91. Om hantverkarna uppgifter i universitetsprotokollen 1690 och följande år i Universitetsbiblioteket, Tartu. Vidare suppliker i Dorpat-Pernauarkivet 29.

55. Moller a. a. sid. 40.

lokalfrågan beträffar, var härmed tämligen väl sörjt för universitetets framtid. Även f. ö. var akademien väl rustad. Anslagen voro goda, lärarkrafterna aktningvärda. Biblioteket var rikhaltigt. För de talrikt tillströmmande studenternas utbildning sörjde man även genom anställande av fäktmästare, konterfejare och ridlärare. Denna lugna utveckling kom emellertid snart att störas genom faktorer, som stodo utom universitetets kontroll.

De moln, som uppstego på den politiska horisonten, framkallade snart nog hos höga vederbörande tvivel om lämpligheten av att bibehålla universitetet i Tartu, som kunde hotas vid första ryska framstöt och vars befästningar i hög grad voro i otidsenligt skick. Redan 1695 var det tal om att överflytta akademien till Pärnu, och 1699 blir denna plan verklighet. Den 25 juli 1699 avslutas den akademiska verksamheten i Tartu för över 100 år framåt.

Efter akademiens avflyttning tjänade dess hus till bostad åt kommandanten. Efter erövringen 1704 blev byggnaden statlig rysk egenom; "ekonomihus" nämnes den i handlingarna. 1738 önskade ryska regeringen sälja densamma till staden för 70 rubel — dess värde var sålunda vid denna tid icke så särdeles stort<sup>56</sup>). I en beskrivning från år 1764 omtalas „die verfalle- nen Mauren des Musensitzes“, och på en karta från samma tid se vi dess plan<sup>57</sup>). Dess läge och storlek överensstämde alltjämt med den gamla akademiens. Den förödande eldsvåda, som i juni 1775 gick över Tartu, ödelade med all sannolikhet även det forna universitetshuset. Murarna blevo emellertid av allt döma även denna gång till största delen stående. På en litografi från 1860 se vi den forna akademien som en tvåvåningars byggnad med högt, tegeltäckt valmtak; fasaden är indelad av pilastrar och en fronton accentuerar mittaxeln. Trots att denna dräkt torde stamma från seklets början, avviker den säkerligen icke nämnvärt från akademiens. 1600-talsklassicismen och nyanti- ken ha i mycket gemensamt stilsinne. Trots de omfattande ombyggnader huset undergick mot slutet av 1800-talet, kan man ännu på gavlarna se rester av det gamla murverket, som med en ojämn, skrovlig kontur bryter av mot senare uppförda partier. Där en gång Gustav Adolfs akademi haft sitt säte är nu ett fängelse. Huset har tillbyggt en våning och fasaden har en rik dekor i det förra århundradets smak. (Bild 10). Men grundmu- rarna äro fortfarande det gamla universitetshusets och 1500-tals- palatsets. De gamla källarvalven äro ännu till stor del i behåll. Sålunda kan man där ännu avläsa den gamla grundplanen med

56. Rådhusarkivet, Tartu. Rådsprotokoll 1738.

57. Sammlung russischer Geschichte IX, 2—3, S. Petersburg 1764, sid. 139. Karta över Tartu daterad 30. 9. 1780 i Rådhusarkivet, Tartu. Jmfr. även A. W. Hüpel: Topografische Nachrichten von Lief- und Estland I, Riga 1774 och III, Riga 1782.



Bild 10. Det forna universitetshuset som fängelse i våra dagar.  
Endine ülikooli hoone — praegu vangimaja.

sina hjärtmurar, och i ett av valven ser man fortfarande den rundbågiga port, där den smala murtrappan utmynnade i källaren.

Tiden har farit föga skonsamt fram med Tartus stadsbild. Den stad, som växte upp efter 1775 års eldsvåda, bär i stor utsträckning nyantikens drag. Endast ett fåtal byggnader bära vittne om att de stamma från tidigare epoker. Därför är det av särskilt stort intresse att finna, att det gamla anrika universitetshuset fortfarande delvis finnes i behåll. Trots att förändringarna äro stora och musernas fria hemvist genom ödets lek kommit att fylla en diametralt motsatt uppgift, är det dock än i dag samma byggnad, dit så många 1600-talsdjäknar styrt sina steg, och där en Johannes Gezelius, en Olaus Wexionius, en Olof Hermelin haft stämma och säte.

### Universitetet i Pärnu.

Förberedelser till en akademi i Pärnu  
1665—1688.

Som vi sett beklagade generalguvernören 1664, att akademien i Tartu ej kunde restaureras på grund av att det ekonomiska underlaget fråntagits densamma. Redan följande år diskuteras emellertid lärosätets återupprättande, ej i Tartu likväl utan i Pärnu. Saken beröres i ett kungligt brev den 15 februari 1665, och härav framgår, att man för planens realiserande söker förbindelse med landets ridderskap. Många och långa överläggningar följa nu. Staden Tartu och adeln i grannskapet däromkring sökte förhindra akademiens förläggande till Pärnu men hade att kämpa mot en stark majoritet. Ännu 1668 rörde sig diskussionen om flyttningen, ty detta år uttalade den akademiska senaten som sin mening, att "både för byggningarna såsom för kommoditeten" borde akademien återupprättas i Pärnu<sup>58</sup>). Eldsvådan i Tartu 1667 hade givetvis förminskat denna stads chanser. På våren 1668 rapporterar sålunda generalguvernören Clas Tott, att akademihuset till största delen voro i ruiner och hotade att falla omkull. I juli 1668 kan den till universitetskansler utnämnde riksskattnästaren Seved Bååt meddela att akademien skall flyttas till Pärnu, och att slottet därstädes skall iståndsättas för universitetets behov. Ett kungligt brev någon tid senare utgör en bekräftelse härav<sup>59</sup>). Beträffande byggnaden hänvisas till en undersökning, som gjorts av räntmästaren Erik Bengtsson och överstelöjtnant von Essen.

Orsaken till att saken nu kunnat föras så långt var, att ridderskapet lovat lämna bidrag för tre år 1669—1671. Kronan själv ville bidraga med 1950 riksdaler. Det gick emellertid trögt med inbetalningen av beloppen, och denna omständighet fördröjde ej blott lärosätets inrättande utan även byggnadens iståndsättande. Först när hovrättspresidenten Lars Fleming 1670 fick i uppdrag att genomföra restaurationen, började arbetet att bedrivas mer målmedvetet. Vid sin ankomst till Pärnu fann han ännu ingenting gjort. Slottet användes som magasin och tyghus. Rummen voro fyllda med säd, kalk och kol. Garnisonens officerare hade lagrat sitt husgeråd i källare och vindsutrymmen<sup>60</sup>).

En serie brev från Fleming till regeringen och generalguvernören våren 1670 ge vid handen, att han gör stora ansträngningar för att genomföra en ombyggnad av det till magasin

58. "Senatsprotokoll" 31. 8. 1668, Dorpat-Pernau univ. arkiv 34—35.

59. Bååt till superintendenten Preussius 25. 7. 1668. Riga. Bibliotek f. Gesch. u. Altertumsforsch. Ms 775. Kungl. brev 7. 9. 1668, Kopia i Kammararkivet, Stockholm. — Brev fr. C. Tott 25. 1. 1668 och 14. 3. 1668 till k. m:t i Livonica 83.

60. Jmfr Bergman a. a. sid 108, Schirren a. a. sid 26 ff.

förvandlade slottet. Han söker uppdriva material, manskap och pengar. Spridda byggnadsräkenskaper ge en antydan om de arbeten, som pågingo<sup>61</sup>). De ekonomiska svårigheter, vilka Schirren ingående skildrat, försvarade emellertid arbetets effektiva bedrivande. Akademiäntmästaren Bengtsson, som i Pärnu kontrollerade företaget, berättar sålunda, att man en hel sommar måste såga bräder med handsåg, då man endast kunde betala dem per styck, att arbetarna sökte annan, bättre avlönad sysselsättning o. s. v. Trots detta utfördes dock ett tämligen omfattande arbete efter väl utarbetade planer. Redan 1673 voro tre auditorier och en kyrka färdiga. Senare gick arbetet långsammare framåt, så att förfallet stundom höll jämna steg med nybyggnaden. Sålunda omtalas 1676 att taket mot sjön, som lagts för 4 år sedan, redan tagit skada, och murverket visat rännor. Två år senare anslog emellertid Fleming 50 riksdaler till portalens uppmurande<sup>62</sup>).

Ge de sparsamma notiserna sålunda endast en torftig bild av den planerade nya akademien, så synas dock planerna ha haft en friare resning. Den myndighet, som hade hand om restaureringen var, sedan kanslern, riksskatmästaren Seved Bååt avlidit, kammarkollegium. Till kollegiet inkom redan på våren 1669 Paul von Essen med ombyggnadsförslag och specifikationer angående inredning av hörsalar, taktäckning, dörrar, stolar o. s. v.<sup>63</sup>). Paul von Essen, vilken som fortifikationsofficer var stationerad i Pärnu, hade nämligen, som redan antytts, fått uppdraget att leda den tekniska sidan av restaurationen, liksom han senare kom att övervaka återupprättandet av akademien i Tartu. Han förekommer även som byggnadsledare i en resumé över byggnadsarbetets omkostnader från 1669—1679<sup>64</sup>): "Överstelöjtnant Paul von Essen bekommit efter Hans Excellens Herr Presidentens (Fleming) order 200:—, för att han skulle hava uppsikt uppå Akademiens byggnad, så att det skulle dess bättre efter desseinen bliva byggt". Intressant är också en annan upplysning, som här meddelas oss. "Till en Architecteur i Stockholm vid namn Nicodemus Tessin betalts uppå Academiens vägnar för dessein, som han gjort haver specie 50:—". Man hade sålunda vänt sig till ingen mindre än Nikodemus Tessin d. ä., rikets mest framstående arkitekt, för att få ritningar till universitetet. Ambitionen var sålunda nu vida större, än då akademiens byggnadsfråga förra gången var aktuell. För första gången finna vi namnet på en konstnär knutet till universitetets byggnadshistoria.

61. Brev fr. Fleming till k. m:t och gen. guv. 3. 3., 25. 4., o. s. v. i Riga, anförd saml. Manuskript 775. — I samma saml. byggnadsräkenskaper.

62. Anförda handl. i Riga Ms 775. Upplysningar av intresse även i Livonica 221.

63. Kammararkivet. Stockholm. Kungliga brev 1669.

64. Bilagd skrivelse fr. Hastfehr till k. m:t 5. 4. 1688. Livonica 90.

Innan vi emellertid närmare ingå på ombyggnaden och dess problem, är det lämpligt att först bilda oss en uppfattning om den byggnad, vilken utsetts till att inrymma de nya lokalerna. Pärnu slott uppfördes enligt uppgift 1311 av ordensmästaren Gert von Jorke (York) som ersättning för en mindre omkring 1265 grundlagd borg och var jämte Kuresaare (Arensburg) den mest typiska representanten för Tyska ordens regelbundna, klosterliknande borgkomplex på Estlands jord<sup>65</sup>). Borgen bildade inom ett yttre befästningssystem en fyrkant runt en trång arkadförsedd borggård. Det ritningsmaterial, som förvaras i Krigsarkivet i Stockholm, ger oss möjlighet att tämligen väl lära känna borgens utseende under 1600-talet. En plan av Georg von Schwengeln från 1640-talet visar sålunda slottets medeltida apparition väl konserverad. Endast ett rundtorn strax intill porten på slottets östra sida stör den lugna, slutna jämnvikten. En uppmätning av Paul von Essen 1663 ger vid handen, att borgen ännu vid denna sena tidpunkt bibehållit sitt utseende med borggårdsarkad och rundtorn. I själva verket var det alltså en medeltida konventsborg, som utsetts att härbärgera det livländska lärosätet. En värdigare och gedignare arkitektonisk ram än slottskapellets och kapitelsalens välslagna valv kunde väl den akademiska undervisningen och dess prov i andlig och världslig vältalighet knappast ha fått.

Paul von Essen undersökte 1669 den tämligen skamfilade borgen i och för dess omdaning till universitet och lämnade, som vi sett, en promemoria till Stockholm, av allt att döma åtföljd av ritningar. Essens förslag gick ut på att nödortfött iordningsställa den gamla byggnaden, och några ingrepp av omgestaltande natur synes han ej ha satt ifråga. För att dock ge arkitekturen en mera tidsenlig och representativ prägel lät kammarkollegium Nikodemus Tessin underkasta ritningarna en granskning och med ledning av dem göra ett förslag till akademiens utformning. Redan innan Tessin ännu var färdig med sitt arbete, påbörjades emellertid byggnadsverksamheten i Pärnu under von Essens ledning. Taket förbättrades, auditorier inrättades och det forna borgkapellet förvandlades till universitetskyrka. När Tessins ritningar omsider anlända, måste emellertid en stor del arbete göras om. De största förändringarna synes det till största delen redan färdiga taket ha fått vidkännas. Det sätt, varpå denna omdaning omtalas, ger vid handen, att konstruktionen blev en annan. I stället för det höga valmtak i gammal god stil Essen arbetat på, försågs byggnaden med en nymodighet i dessa trakter — ett mansardtak. Även en annan nyhet kommer Tessin med. Han förlägger en stor sal till västra flygeln och ett galleri därintill, en modernitet

65. Datering enligt E. Körber: Vaterländische Merkwürdigkeiten V, 1803, Manuskript i Bibliothek der Estnischen Gelehrten Gesellschaft, Tartu.

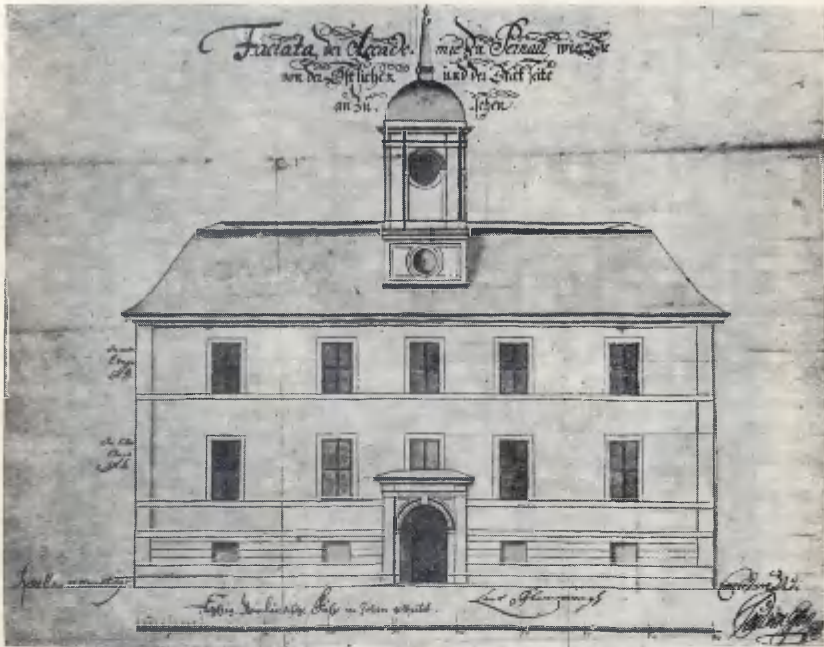


Bild 11. Akademien i Pärnu. Fasadritning efter Tessin av P. von Essen. (Kammararkivet, Stockholm.)

Akadeemia hoone Pärnus: fassaadi joonis.

i rummgrupperingen, som förde med sig tämligen omfattande arbeten <sup>66</sup>).

Vi lära känna ombyggnadsprojektet genom icke mindre än tre sinsemellan överensstämmande, av von Essen utförda ritningsserier daterade 1688, 1695 och 1699 <sup>67</sup>). På grund av den relativt sena tillkomsttiden av dessa ritningar är det givetvis icke möjligt att med bestämdhet säga, att vi här ha Tessins projekt i sin helhet framför oss. Förekomsten av mansardtak och den breda salen i väster med galleri utanför i huvudvånngen visa dock liksom

66. Om Tessins ändringar ger ett brev från E. Bengtsson till gen. guv. besked (5. 1. 1688, Riga anförd sam. ms 775): "Överstelöjtnant Paul v. Essen har hos sig en dessein av akademihuset i Pernau, som i Stockholm i senaten resolverad och underskriven är". Essen hade lett arbetet även innan denna dessein kom från Sverige och en god del av arbetet var då redan gjort. "Taket var mest färdigt efter de förra ordre men efter de sista måste mer än halva taket både med sparrverket och lagbalkar rivas upp och tagas av. Och skedde nu en stor förändring i byggningsväsendet för den stora salens skull västan ut, av orsak, att han skulle bliva bredare som ock för den långa gångens skull..."

67. Ett ex. av serien i Livonica 90, bifog. brev fr. Hastfehr till k. m:t 5. 4. 1688., ett andra i Kammararkivet, daterat Reval 28. 11. 1695, ett tredje i Krigsarkivet från 1699.

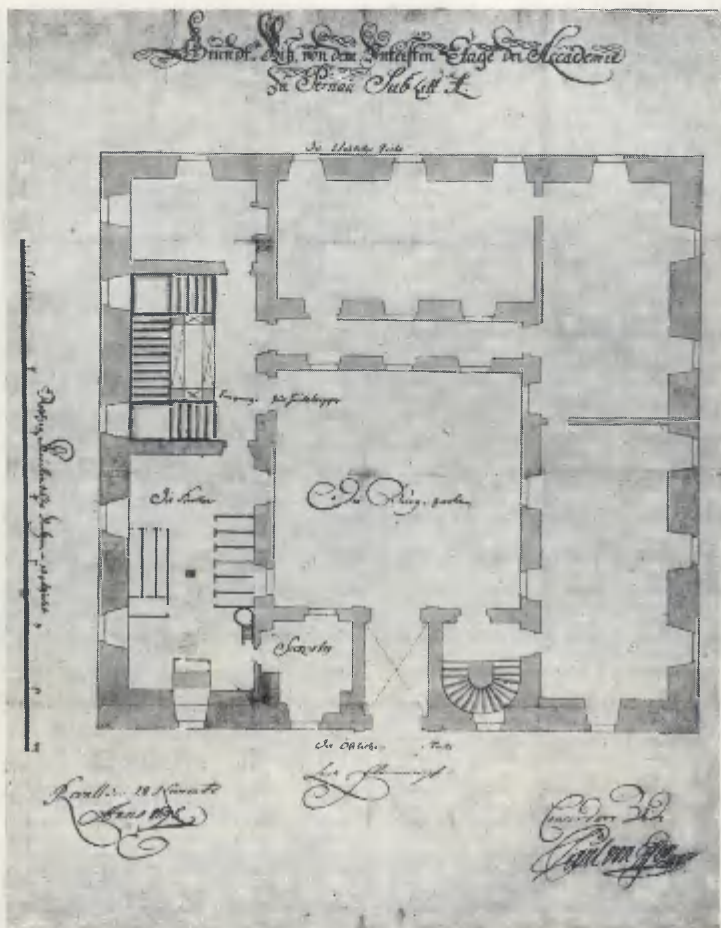


Bild 12. Akademien i Pärnu. Plan av första våningen. (Kammararkivet, Stockholm.)

Akadeemia hoone Pärnus: alumise korra plaan.

andra stilistiska drag, att hänsyn tagits till arkitektens ritningar. Av nedan meddelade upplysningar framgår, att byggnaden vid den tidpunkt den första ritningsserien gjordes även i stort sett tedde sig, som ritningarna visa. (Bild 11—13).

Vi se, att arkitekten sökt tvinga in den massiva byggnadskärnan i en mer modernt verkande dräkt. Tessin, som genom sitt långvariga arbete vid Borgholm icke saknade erfarenhet på ombyggnadsområdet, har icke sökt göra större våld än nöden krävde. En slät, putsad muryta, endast omramad av ett par hörnlistor och livad av ett par murband under de förstora och symmetriskt placerade fönstren, ger den gamla borgen en helt

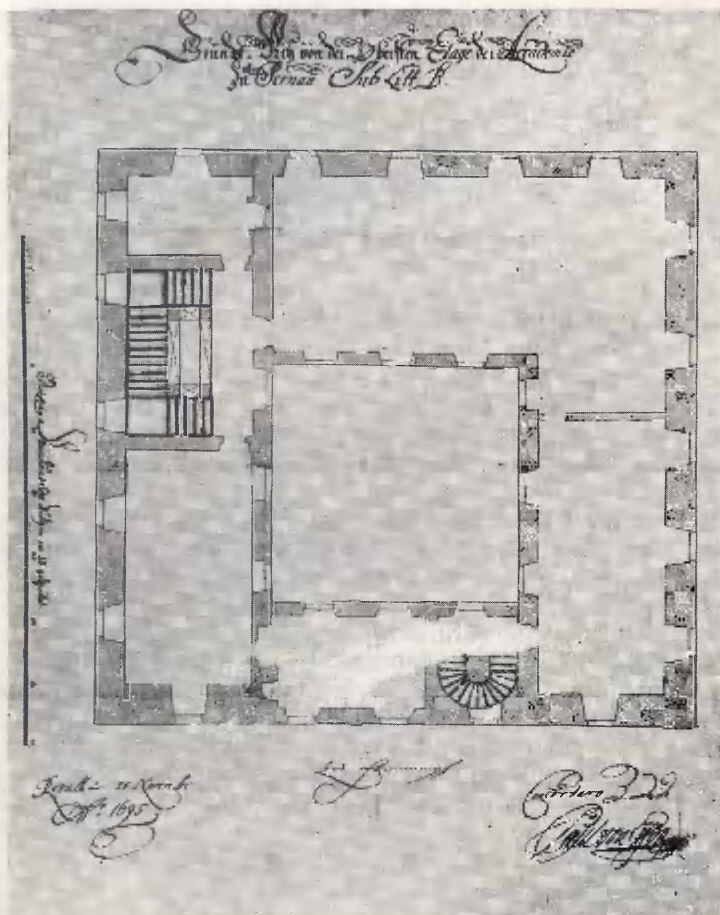


Bild 13. Akademien i Pärnu. Plan av övre våningen. (Kammararkivet, Stockholm.)

Akadeemia hoone Pärnus: ülemise korra plaan.

ny air, som trots sin enkelhet icke saknar tidstypisk karaktär. Härtill bidrager även det brutna, franska taket och det strama tornet, som genom sina pilastrar, sin kupol och sin obelisk i hög grad sätter en tessinsk krydda på den kärva anrättningen. Härtill kan även fogas den i samma lugna, klassicistiska stil utförda portalen.

Trots sin enkelhet har byggnaden egenskaper, som förena den med övriga av Tessins alster. Taket finna vi igen på Seved Bååts palats på Blasieholmen i Stockholm, den enkla fasaden med sina ramverk kring fönstren möter oss vid greve Johan Stenbocks hus på Riddarholmen, och den stilrena portalen återse

vi i nästan identiskt samma skick på den gamla Riksbankens gård i Stockholm.

Vad planen beträffar, så finna vi kyrkan i det forna borgkapellet i södra flygeln. Dess valv uppbyros av en enda pelare. I samma våning iordningställdes tre stora rum och bekväma trappuppgångar. I den övre våningen påträffa vi en mycket stor sal i väster och dessutom ytterligare två stora rum.

Schirren har velat göra gällande, att mycket litet under 1670- och 80-talen kom till utförande, och härför talar ju onekligen de inblickar i arbetslivet han ger. Verkets fullbordande stordes ju även av de ändrade dispositioner, som blevo nödvändiga genom de av Tessin angivna direktiven. Men trots detta antog dock den gamla borgen till stor del den nya klädnad Tessin komponerat med dess stränga fönsterarkitektur, dess tak och dess torn. Härom vittnar bl. a. några redogörelser av von Essen över byggnadens tillstånd. I mars 1688, alltså när tanken på Pärnu som universitetsstad håller på att uppgivas, redogör han för hur långt arbetet avancerat, och vad som felas<sup>68</sup>). Infarten till borggården var ännu icke välvd och portalen ännu icke färdig. F. ö. var dock allt, som ritningarna visade. I det inre stodo kyrkan, en sakristia samt tre auditorier redo att tagas i bruk. Trappanläggningarna voro även fullbordade. Generalguvernör Hastfehr, som i februari samma år inspekterat staden, hade funnit akademien tämligen bra byggd samt konstaterade, att den var så pass färdig, att den utan större kostnader kunde iordningställas<sup>69</sup>). När konungen trots de många årens arbete och kostnader ändock ville förlägga akademien till Tartu, sökte Hastfehr ändra hans mening genom att översända ritningarna och en tablå över vad som redan lagts ned på byggnaden. De ritningar vi återge äro sålunda mindre att fatta som ett projekt än som ett klarläggande av byggnadens verkliga utseende. Trots Hastfehrs insats till Pärnus förmån förblev, som vi redan känna, konungen vid sitt beslut. Han hade icke större respekt för det i provinsens ögon ståtliga universitetshuset, än att han gav order om dess förvandlande till magasin. Essen fick även detta uppdrag om hand, och sent på hösten samma år är han färdig med sitt förslag<sup>70</sup>). Den nedre våningen blev sädesupplag, fönstren murades igen och golven stöttades med stockar för att tåla belastningen.

68. Relation fr. 29. 3. 1688, Riga, anförd sam. ms. 775. I den ovan anförda relationen över arbetet 1669—1679 upptagas även fakta av intresse. Sålunda erhöll den holländske byggmästaren Adrian Bollart ersättning för sitt arbete med tornet, listerna och sparrverket.

69. Brev till k. m:t 9. 2. 1688, Livonica 90.

70. Riksarkivet, Stockholm. Riks. reg. 5. 5., 23. 11. 1688. — Essens förslag daterat 31. 12. 1688; Jmfr. även Centralarkivet, Tartu, LRKkA XIX 48. Brev fr. E. v. Pistohlkors till gen. guv. 8. 2. 1689.

## Academia Gustavo-Carolina i Pärnu 1699—1710.

Akademihuset i Pärnu skulle dock komma att tjäna sitt ändamål. Redan fem år efter universitetets högtidliga inauguration i Tartu 1690 var, som vi redan erfarit i ett föregående kapitel, en överflyttning till den skyddade hamnstaden aktuell. Man gjorde genast förberedande undersökningar beträffande lokal och möbler. Tartus råd protesterade med eftertryck mot planerna, men bland lärarepersonalen vann tanken livlig anklång. En del av professorerna kände förhållandena i Pärnu genom självsyn, och de ansågo det tillämnade universitetshuset därstädes i alla avseenden bekvämare än det dåvarande <sup>71)</sup>. Här fanns nämligen menade de, en nätt liten kyrka, där de teologie studerande kunde öva sig i predikande, hörsalarna voro större och rummen för konsistorium, fakulteterna och biblioteket rymligare och mera välbelägna än de lokaler man disponerade i Tartu. Dessutom fanns det ytterligare utrymmen för tjänstemän, tryckeri och carcer om så skulle behövas. En "kommunitet" med kök kunde utan svårighet inrättas i de välvda källarna. Tornet på taket var lämpligt till en "Speculum mathematicum" samt "Camera anatomica". Här kunde man dessutom placera solvisare och slagur till allmänhetens vägledning. En botanisk trädgård runtomkring byggnaden kunde även lätt anordnas. Med andra ord — här skulle man ha tillgång till alla de med en fullständig akademi förbundna institutioner, vilka man måste försaka under de trånga förhållandena i Tartu.

Än en gång vidtager nu ett förberedelsearbete i Pärnu men denna gång med målet klarare i sikte än för 20 år sedan. Paul von Essen sättes även denna gång i verksamhet. Han beskriver byggnadens tillstånd 1695 <sup>72)</sup>. I källarvåningen, där köket var inrymt, voro fönstren till största delen tillmurade liksom i våningen ovanför. En hel del skavanker noteras, men trappor och dörrar voro i stort sett i ordning, likaså kyrkan. Essen tillfogar den anmärkningen, att akademihuset var uppfört av starka murar och att intet behövde repareras utöver de fönster, vilka igenmurats, när magasinet inrättades. Eldstäder borde dock iordningställas. Då von Essen hört, att tornet skall komma att tjänstgöra som "Astrologiae exercitium" föreslår han, att det rives ned och återuppbygges efter nya planer, bättre lämpade för detta ändamål.

I arbetet ingriper nu ingen mindre än dåvarande generalguvernören Erik Dahlberg, och detta borgar för konsekvens, kraft och en hög standard. En tämligen stor summa ställdes

71. Tartu, Universitetsbiblioteket. Universitetsprotokoll 28. 9. 1695. Rådets protest daterad 16. 3. 1695. Livonica 151.

72. Kammararkivet. Stockholm. Kungliga brev 1696 vol I, fol. 178 ff. Handlingarna är även bifogat ett inventarium upprättat av tre snickare. Handl. rör. rep. även i Kungliga brev 1697.

till förfogande, och 1699 kunde akademiens transport äga rum. I början av januari detta år meddelade Dahlberg universitetets rektor, att inga hinder funnos för överflyttningen. Den 23 augusti höll lärarerrådet sitt första sammanträde i sin nya boning i Pärnu <sup>73</sup>).

Det hus man tog i besittning tedde sig i stort sett på samma sätt, som de ritningar vi ovan studerat, visa. Det effektfulla tornet hade emellertid nedrivits för att bereda plats för det projekterade observatoriet och den anatomiska teatern, som man dock icke fått möjlighet att uppföra. Dahlberg hade själv hela tiden följt arbetet med intresse. Han hade själv aktivt ingripit och givit anvisningar till byggnadens anordnande, ja, han hade gjort upp en generalplan över hela akademiområdet, som visade universitetet och dess omgivning i åstundat skick. När generalguvernören vid den högtidliga invigningen icke utan stolthet framhävde, att det näppeligen fanns någon akademi varken i in- eller utlandet, som överträffade Pärnus, hade han säkerligen sitt eget stolta utbyggnadsprojekt i tankarna <sup>74</sup>). Han ville få till stånd ett lärosäte i dess största omfattning närmast med Uppsala som mönster, och han ville i utstyrsel och inredning införa barocktidens hela lärda, dekorativa apparat. Enligt Dahlbergs plan skulle akademien omges av en lustgård med vackra portiker och lövrika träd "till att animera ungdomen till behag vid akademien", såsom Dahlberg utlade saken för de akademiska fäderna, när han demonstrerade sitt projekt för dem <sup>75</sup>). Det planerade observatoriet hade likaså fått sin arkitektoniska utformning av honom. För det inre hade han gjort upp ett omfattande dekorativt program. För takmålningar i konsistorierummet bad han om ideer av professorerna. Nischer med statyer och skulpterade skrank skulle likaså pryda detta rum. Biblioteket ämnade han smycka med "Svea konungars bilder och konterfej" samt andra målningar och deviser, "vilket till en märklig lustre till husets, som eljest magnifikt inrättat är, invärtes anseende samt de främmande ankommande till förnöjelse lända kunde". Dahlberg lovade att själv utarbeta ett memorial för en dylik anordning. Han ville även, att Pärnuakademien liksom andra lärosäten skulle ha en samling av antikviteter, svenska mynt och medaljer. I detta samband för han Elias Brenner och dennes samlingar på tal.

73. Riksarkivet. Dorpat-Pernau univ. arkiv 21. Skrivelse 3. 1. 1699. — Tartu, Universitetsbiblioteket. Univ. protokoll 1699.

74. Jmfr. Bergman a. a. sid. 142. S. Cameen: Actus inauguralis Academiae Gustavo-Carolinae. Pernau 1701.

75. Universitetsprotokoll augusti 1699. — Rörande Dahlbergs arbete för akademien jmfr. även skrivelser i Dorpat-Pernau univ. arkiv 21. Jmfr. även A. Buchholz: a. a. sid. 259 ff. Härjbland flera notiser angående tornet, som nedrevs på hösten 1696 eller i början av följande år. Jmfr. även A. R. Cederberg: Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloo, Tartu 1927.

Det var ett ståtligt och vidsynt program Dahlberg gjort upp för den akademi han tagit under sitt beskydd. Aldrig har det stått en sådan atmosfär av storhet och ambition omkring universitetet, som de sensommardagar, då akademien först blev bofast i Pärnu. Det var ett försök att höja den från provinsiell isolering till en andlig maktfaktor av Uppsalas rang.

Vad det yttre programmet beträffar, så måste man likväl även nu stanna vid ansatserna. Visserligen göras till en början försök att förverkliga det Dahlbergska projektet både beträffande observatorietorn och trädgård men det hela strandar till slut på ekonomiska svårigheter. Man får redan från början först och främst tänka på att med de medel, som stodo till buds, hålla det redan färdiga istånd. Det verkar som ett dåligt omen, att de "himlar, som smycka Auditorium major och konsistorium", redan första hösten togo skada av det infallande regnet<sup>76</sup>).

Universitetsprotokollen, som äro den värdefullaste källan för kändedomen om universitetets inre historia under de sista åren av dess tillvaro, avslöja hur man gradvis måste bordlägga de stolta planerna och i stället söka värna vad man har. För varje år blir det allt svårare att få till stånd de nödvändiga förbättringar, som behövas. Protokollen äro fulla av klagomål, men de bära även vittne om uthållighet och förhoppningar. Till slut få de lärda herrarna maka åt sig i de rymliga lokalerna för att ge plats åt militären. En klagoskrift till prokanslern 1703 ger en föga uppbygglig bild av akademiens yttre belägenhet, en målning grått i grått<sup>77</sup>): Orten är sjuklig och osund, vattnet är dåligt och bostadsbrist råder. Sedan universitetet tillkommit har icke en stuga i staden blivit uppbyggd, gatorna äro så sankta och djupa, att man endast med stor möda kan komma mellan husen "men aldrig upp i akademien utan stövlar". De flesta rummen har man tvingats att avstå. Till sitt förfogande har man endast Auditorium majus, Consistorium majus och biblioteket. Auditorium minus och Consistorium ecclesiasticum har man blivit fråntagen. Fakulteterna ha därför tvungits att inkräkta på varandras utrymme ja, t. o. m. i dans- och fäktmästarbodarna har man nödgats hålla föreläsningar. Desseinen till Hortus botanicus och Speculum mathematicum har ej ens påbörjats. Efter ännu andra klagomål kommer man fram till vad man vill, nämligen flytta till en annan ort. Så lät det efter endast tre år på platsen. Situationen var verkligen förändrad, om än icke ny i universitetets historia.

Särskilt akademihusets tak vållade redan från början besvär. Troligtvis var den nya och främmande konstruktionen orsak till bristfälligheten. Det förefaller, som om man icke

76. Universitetsprotokoll 11. och 12. 11. 1699. Jmfr. även Tartu, Centralarkivet, LRKKA X, 4.

77. Dorpat-Pernau univ. arkiv 24—35. Memorialet daterat 25. 4. 1703.

förstått att få mansardtaket ordentligt vattentätt. År 1707 var en reparation en tvingande nödvändighet. Då hjälp ej var att vänta gjorde lärarna på våren 1708 personliga insatser för att få en rättelse till stånd, professor Folcker utfäste sig att införskriva taktegel från Holland, professor Aussén att skaffa murmästare, räntmästare Otter att draga försorg om den kalk, som behövdes o. s. v.<sup>78</sup>). Tack vare denna kraftansträngning och dessa privata uppoffringar kom nämnda år en reparation till stånd. Vid arbetet hade man Erik Dahlbergs "Delineation uppå Horti Botanici och Academihusets i Pernau inrättande" för ögonen, ehuru man vid denna tid måste ha förstått att realisera-ndet av dess storstilade projekt låg utom möjligheternas gräns. Det är skada, att denna ritning, en gång en av universitetsarkivets skatter, synes ha gått förlorad. Man förbättrade nu golv, staket och tak och vågade därvid t. o. m. att göra förberedelser till den så länge planerade Speculum mathematicum. Av allt att döma passade man även på att förvandla mansardtaket till ett mera pålitligt valmtak. Även följande år bedrevs arbeten, ehuru medlen nu började att tryta. Detta försök till materiell uppyrckning var ett beundransvärt krafttag av akademien. Att man ännu vid denna tidpunkt, då ryssarna översvämmade landet, och Pärnu när som helst kunde falla, samlade sig till en sådan prestation vittnar gott om de krafter, som förvaltade Academia Gustavo-Carolina. Mödan var dock föspilld. Redan i augusti 1710 besattes staden av tsarens trupper. Därmed slutar det svenska universitetets i Livland historia.

Akademihusets öde blev att än en gång förvandlas till magasin. Vid ett tillfälle, år 1764, var det tal om, att återuppväcka den avsmnade institutionen och låta den få sitt säte i Pärnu, men underhandlingarna som fördes i denna sak strandade på ett tidigt stadium<sup>79</sup>). Vid samma tid beskrives den forna akademien som en stor byggnad i tre våningar. En akvarell och en plan i den store samlaren J. Ch. Brotzes kollektion från 1700-talets slut visar oss, hur byggnaden vid denna tid tog sig ut<sup>80</sup>): ett enkelt, osmyckat block täckt av ett högt tak men med en viss nobless i proportioneringen av fasaden. (Bild 14.) Planen av byggnaden ansluter sig till von Essens. Det breda trapphuset hade sålunda fortfarande samma utseende. Trappan var solitt

78. Universitetsprotokoll 9. 1., 27. 2., 13. 7., 30. 9. 1707, 4. 1., 3. 7., 18. 6. 1708.

79. K. von Löwis of Menar: Die Ausgrabungen der Deutsch-Ordens Comturei Pernau, Sitzungsberichte d. Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. 1896, Riga 1897, sid. 149.

80. Samml. russischer Geschichte IX, S. Petersburg 1764, innehåll. bl. a. Geogr. und hist. Nachricht von der Stadt Pernau. Verfasst 1760 von F. T. Zange. — Brotzes saml. I, IX och X, Stadsbiblioteket, Riga. Brotzes perspektiv är i förenklat skick kopparstuckat i J. Bergmann: Geschichte von Livland, Leipzig 1776, sid. 76. En god kopia av både plan och fasad av Körber i a. a. s. 173 ff.

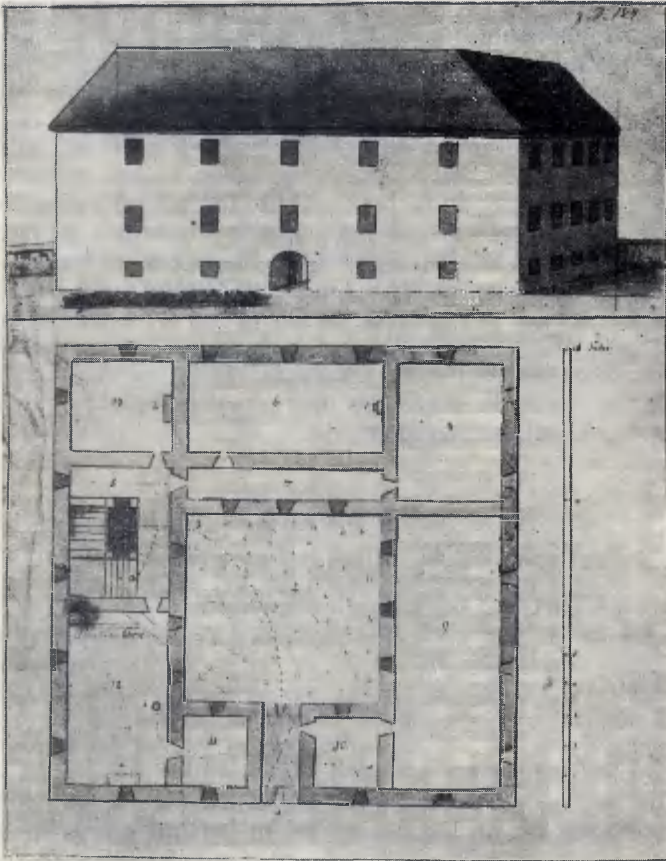


Bild 14. Akademihuset i Pärnu. Perspektiv och plan från omkring 1770. Kopia efter J. Ch. Brotze av Körber. (Bibliothek der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Tartu.) „1. Das Tor, 2. Burgplatz, 3. Eingang, 4. Die Treppe von Eichenholz, 5. Der Gang, 6. Das Auditorium, 7. Die Galleria, 8. Das Archiv, 9. Bibliothek, 10. Ein Nebenzimmer, 11. Sakristei für den Prediger, 12. Die academische Kirche, 13. Das Gemach, wo der Academische Senat sass mit einer alten Kamin.“

Akadeemia hoone Pärnus. Perspektiiv — vaade ja plaan 1770. a.

uppförd av ek och därför ännu omkring 1800 i gott stånd. Auditoriet i väster jämte det därintill liggande galleriet överensstämde likaså med Tessins förslag. Katedern fanns ännu i behåll. Hörnrummet sydväst härom var konsistorium, som Dahlberg en gång så rikligt tänkt utsmycka. Fortfarande vittnade en öppen spis om gemakets forna inredning. I nedre våningen inrymdes dessutom arkiv, bibliotek samt kyrkan med sakristia. En intresserad utforskare av landets historiska och topografiska märkvärdigheter, pastor Eduard Körber, vars samlingar äro av

stort värde, hade i sin ungdom besökt skolan i Pärnu <sup>81</sup>). Han berättar, att på den tiden altare, predikstol och studentkor voro i behåll i kyrkan. Även andra ritningar och bilder från denna tid ge oss samma uppfattning av det gamla universitetshuset. Särskilt upplysande äro några uppmätningar från 1795, vilka gjordes med anledning av att planer voro å bane att förvandla det anrika huset till kasern <sup>82</sup>). Byggnaden visade emellertid vid slutet av 1700-talet tydliga tecken till förfall. Körber omtalar sålunda 1803, att huset ej längre kunde användas till magasin, då taket och golven störtat samman. Endast källarvalven kunde fortfarande begagnas. 1827 utgick befallning, att det gamla slottet skulle rivras. Några år senare erhöi emellertid stadsförvaltningen tillstånd att låta en del av murarna stå kvar. I våra dagar återstå endast sparsamma rester av den minnesrika byggnaden — ett illa åtgånget monument över ett händelserikt stycke politisk och andlig historia.

## R E F E R A A T.

### Tartu rootsiaegse ülikooli hoonete ehituslugu.

A. 1630 Tartus asutatud gümnaasiumi asukohaks oli maja, kus enim asus jesuiitide kolleegium. Kui gümnaasium kahe aasta pärast ülikooliks muudeti, jäi selle kasustada sama gümnaasiumi hoone. See maja, mis oli vana ja väike, asetses umbes praeguse ülikooli peahoone lõunatiiva läänepoolse osa kohal (1 ja 2 joonis).

Juba varsti osutus aga möödapääsmatuks muretseda akadeemiale uus hoone, sest vana hoonet ähvardas kokkuvarisemise hädadoht. Sobiv hoone leiti vastu Jaani kirikut asuva maja näol, mis poola ajastul oli kuulunud Laiuse mõisaomanikule Andreas Orzechowsky'ile. Aa. 1640—1642 ehitati see maja vastavalt akadeemia nõuetele ümber. Ehitustöid juhatas Tartust pärit olev lossifooht Hans Raspe. Kuidas akadeemia tol ajal välja nägi, sellest saame ettekujutuse mõnede 1688. a. pärit olevate jooniste järele, kuigi see hoone tol ajal oli tulekahju tagajärjel kannatanud (3—6 joonis).

Tartu vallutamise ajal venelaste poolt 1656. a. sai hoone väga kannatada ja lagunes järgnevate aastate kestel ikka rohkem ja rohkem. Vahepeal tehti katseid luua akadeemiale Pärnus töötamisvõimalusi (peale seda kui analoogiline katse Tallinnas täitsa oli äpardanud). Kui aga lõppeks võimalikuks osutus akadeemia uuesti avada, sai selle asukohaks siiski jälle Tartu. Kindral-

81. Körber a. a. Bibliothek der Estnischen Gelehrten Gesellschaft, Tartu.

82. Pärnu museum. För kännedomen om dessa ritningar liksom för andra upplysningar står jag i tacksamhetsskuld till herr H. Laakmann, Pärnu.

kuberner J. J. Hastfehr tegi ettepaneku osta akadeemiale hoone, mille äsja oli ehitatud asehaldur O. R. von Taube; see oli ilus rootsi-stiili ehitus (7 joonis). Kuid kuningas tegi korralduse, et vana hoone restaureeritaks võimalikult esialgsel kujul. Parandustööd, mida juhatas kolonel-leitnant Paul von Essen, muutsid siiski natuke endist hoonet: kõrvaldati viilud, fassaad tehti reegli-pärasemaks ja sisse ehitati monumentaalne trepp (8 ja 9 joonis). Selles hoones algas akadeemia 1690. a. uuesti oma tegevust, kuid juba 9 aasta pärast viidi ta Pärnu, kuna Venemaa lähedalolu Tartule tundus hädaohtlikuna. Peale Tartu vallutamist vene-laste poolt jäi akadeemia hoone laoruumiks („Ekonomihaus“) ja hakkas lagunema. Mineval sajandil ehitati ta ümber ja praegu kasustatakse teda vangimajana. Hoone on põhiplaanis praegu sama suur kui 16. ja 17. sajandilgi, ka on säilinud üks osa müüristikust (10. joonis).

Kui akadeemia 1699. a. Pärnu üle viidi, määrati selle asu-kohaks endine loss. Et seda akadeemiahooneks muuta, oli seal juba a. 1669—1688 suurejoonelisi ümberehitusi tehtud. Neid ümberehitustöid juhatas P. von Essen, kuid plaanid oli valmistanud silmapaistev rootsi arhitekt Nikodemus Tessin. Kuidas see tema plaanide järele ümberehitatud hoone välja nägi, sellest annavad meile ettekujutuse 11—13 joonis. Kui aga akadeemia 1690. a. Tartus uuesti avati, jäi see hoone laoruumiks. Sellepärast oli enne ülikooli Pärnu üleviimist (1699. a.) selles hoones ettevõtta jälle mõningaid parandustöid. Need teostati ehituskunstis vilunud kindral-kuberner Erik Dahlberg'i juhatusel. Tema oli valmistanud suure akadeemia üldplaani, mille järele hoonet pidi ümbritsema ilus aed jne. Tessin'i jooniste järele ehitatud torn lõhuti maha, et selle asemele oleks võimalik püstitada uut. Seda torni milles pidi asetsema observatoorium, ei ehitatud aga kunagi valmis. Hoone sees tehti ettevalmistusi suurepäraliste kaunistustööde jaoks, milledest osa ka teostati. Missugune akadeemia neil aastail oli, sellest annab ettekujutuse joon. 14. 18. s. kasustati akadeemia hoonet laoruumina; hiljem jäi ta saatuse hooleks ja lõhuti 19. s. algul suuremalt jaolt maha.

---

Äratrükk „Akad. Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamatust 1934.“

Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaanne.

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu 1934.